

סדר הגדה של פסח

על פי מנהג אשכנז וספרד

מוגה ומבואר על ידי
דניאל גולדשמידט

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב / תש"ח

Copyright by Schocken
Publishing House Ltd.
T e l - A v i v, 1947

נדפס בארץ-ישראל — Printed in Palestine
דפוס "הארץ" בע"מ תל-אביב, רח' מזא"ה 56

מטרתי לבאר את סדר ליל פסח על פי המקורות ההיסטוריים, ואת נוסח ההגדה לפי פשוטו. במסגרת מהדורתי לא נתכוונתי בשום פנים לגישה פילוסופית או תיאולוגית כלשהי.

מסכתות המשנה מובאות לפי פרק ומשנה, תלמוד בבלי לפי דף ועמוד בתוספת מלת דף, המדרשים, לפי פרק וסימן, ירושלמי לפי פרק והלכה בתוספת דפי הוצ' ויניציאה או קרוטושין.

קיצורים חוזרים

עש"ה = על שם הכתוב	מ"ס = מנהג ספרד	לספה"נ = לספירת הנוצרים
ע"כ = עד כאן	ת"א = תרגום אונקלוס	כ"י = כתב יד
לה"כ = לשון הכתוב	ת"י = תרגום יונתן	כ"י"י = כתבי יד
מ"א = מנהג אשכנז	תדב"א — תנא דבי אליהו	ירוש' = תלמוד ירושלמי

מבוא

1. מקור סדר ליל פסח במשנה (פסחים פרק י')

מצות עשה מן התורה (שמות י"ב ח') לשחוט קרבן פסח ב"ד בניסן בין הערביים ולאכלו על מצות ומרורים בליל ט"ו¹, והסעודה ההיא התקיימה לפי הצורה המקובלת במסורת. נוסף לזה היה האב מחויב לספר לבנו על יציאת מצרים ולהסביר לו את חשיבות הטכס ואת מובנו (שם י"ג ח')². אחרי החורבן, כשבטל הקרבן, נשארה מצות אכילת מצה כמצוה מן התורה שלא תלה אותה המקרא בקרבן פסח, ואת אכילת המרורים קבעו למצוה מדרבנן³. כמובן, נשארה גם מצות הסיפור. כדי להבין צורת סעודה זו יש להתעמק קצת במקורה העתיק שבמשנה, ולכן נביא כאן את נוסח המשנה עם ביאור קצר⁴.

א. ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך. ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב.

ערבי פסחים ערב פסח שבכל שנה ושנה. סמוך למנחה קרוב לזמן תפילת המנחה, והוא זמן קרבן תמיד של בין הערביים ומנחת הערב. לא יאכל אדם עד שתחשך בפירוש אסרו את האכילה לפני החשכה, שבזמן התנאים נהגו הנגידים להקדים את סעודתם לפני הלילה, גם בערבי שבתות וי"ט. עי' אלבוגן, ספר היובל לישראל לוי, ברסלוי 1911, ע' 179. וטעם האיסור הוא, כדי שיכנס לחג

¹ רמב"ם ס' המצוות, מצוה נ"ה—נ"ו.

² רמב"ם הל' חמץ ומצה ז' א', וביתר אריכות ס' המצוות קנ"ז: מצוה קנ"ז היא שציונו לספר ב"מ בליל ט"ו מניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר, וכל מי שיוסיף במאמר ויארין... יהיה יותר טוב, כמה שאמרו כל המספר ביציאת מצרים הרי זה משובח". לא מצאתי מקור למשפט האחרון, ואולי הוא רומז להגדה ש"פ לפי גירסא ידועה (בהגדה שלו ובהל' חו"מ הנוסח: וכל המאריך לספר).

³ רמב"ם הל' חו"מ ו' א' (ס' המצוות קנ"ח) וז' י"ב, ומקורו פסחים דף ק"כ א' אמר רבא מצה בזמן הזה מדאורייתא ומרור מדרבנן וכו'.

⁴ לכל הפרק השוה, מלבד הפירושים הידועים; משניות... מתורגמים ומפורשים בלשון אשכנז. ח"ב סדר מועד, מאת יחזקאל בנעט. ברלין. משניות פסחים עם באור חדש מאת צבי קארל, לבוב תרפ"ה. ועיין ג"כ בספרי בנעט ולוי המובאים בסוף המבוא.

בכוונה לא נגעתי בתולדות חג הפסח בתקופות שלפני זמן המשנה, והנני מפנה את הקורא למבוא של קארל.

ולסעודת החג בתיאבון (ירוש' ובבלי). לא יאכל עד שיסב בימי התנאים נהגו היהודים לאכול סעודתם לפי מנהגי היוונים והרומיים, שטוחים על מיטות מיוחדות לכך (מיטה מוצעת, שבת דף קי"ט ב'), תמוכים על הזרוע השמאלית ואכלו בידם הימנית, מעל שולחנות קטנים ששמו לפני כל אחד ואחד מהמסובין.

ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי.

ולא יפחתו לו אפילו העני מחויב לשתות בערב לא פחות מד' כוסות של יין, ואם אין לו גותנים לו מן הצדקה.

והנה כדי להבין את המשנה הזאת ואת הבאות אחריה ובכלל כל סדרי סעודת ליל פסח, יש לדעת במקצת את מנהגי הסעודות בימי המשנה, הן אצל היוונים והרומיים, הן אצל היהודים, שכן דווקא בסדר הסעודות הגדולות דומים אלו לאלו, וקרוב לודאי, שהיהודים קיבלו מנהגים זרים. נהוג היה בכל סעודה שהשתתפו בה אורחים, לקבל את האורחים בפרוזדור, להושיב אותם על ספסלים וקתדראות ולחכות עד שיתאספו כולם. בינתיים הוגש להם יין ופרפראות שאכלו "יושבין" (תוספתא ברכות ד' ח', ה' ה', ירוש' ברכות ו' ו' דף י' ג'—ד'). אחר כך העלו אותם אל הטרקלין, שם הסבו, והתחילו שוב בשתיית יין ובאכילת פרפראות, והכוס והפרפראות האלו היו "לפני המזון", היינו לפני הסעודה העיקרית (משנה ברכות ו' ה'). ברומא קראו לחלק זה של הסעודה *gustus* או *gustatio*, וגם בסעודות צנועות לא ויתרו עליו. המשנה שלנו אינה עוסקת כלל בחלק הסעודה שאכלו "יושבין" (ומסתמא לא נהגו כך בלילי פסח), אלא "אחרי שיסב", ולפי זה מסודרת שתיית הכוסות. אחרי הפרפראות, שלפעמים הרבו בהן מאד, ושלוש פרפראות נראות כדבר רגיל (תוספתא וירושלמי שם), היו פותחים בסעודה העיקרית, היינו אכילת פת עם בשר, דגים וכו', ועל פי רוב שתו גם יין בתוך המזון (משנה ברכות ו' ו'). אחרי החלק העיקרי של הסעודה המשיכו באכילת פירות ומיני תרגימה (פרפראות שלאחר המזון), וגם אחר המזון נהגו לשתות יין, ואין זה ברור, אם היין שלאחר המזון שייך אחר ברכת המזון אם לפני (ברכות ח' ח'). בכל אופן ידוע שגם אחר ברכת המזון היה המנהג להמשיך בשתיית יין, אפילו זמן ממושך, ומספר הכוסות ודאי לא היה קבוע כלל. ומאחר שכל צורת סעודת ליל פסח דומה מאד לסעודת האורחים — כמובן שבחבורת אנשים ניתן לקיים את מצות ההגדה והסיפור על יציאת מצרים כהוגן — קבעו החכמים את מספר הכוסות אשר ישתה כל אחד דרך חירות לא פחות מארבעה, מהם השלישי לברכת המזון ורביעי נוסף כדי לגמור עליו את ההלל.

ב. מזגו לו כוס ראשון. בית שמאי אומרים מברך על היום ואח"כ מברך על היין, ובית הלל אומרים מברך על היין ואח"כ מברך על היום.

פלוגתא זו מובאה גם במשנה ברכות ח' א', ועוסקת בסידור הברכות שב"קידוש". על כל פנים למדנו מכאן, שלפי כוונת המשנה קידשו את היום על כוס ראשון, וזה מסתבר, מפני שלא התחילו בסעודה אלא לאחר חשכה². דעת בית הלל נקבעה להלכה (תוספתא פסחים י' ג'). מזגו לו עירבו יין במים, וכן הביאו לפניו. והמלה "כוס" גם זכר גם נקבה במשנה.

ג. (הביאו לפניו) מסבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת.

הביאו לפניו ביטוי זה הוא סימן לאכילה, כגון ברכות ו' ז': הביאו לפניו מליח

1 Blümner, Die römischen Privataltertümer, München 1911 ע' 397.

2 ראה אלבוגן, ספר היובל לישראל לוי ע' 180 הערה 3. בנוגע לשאר שבתות וימים טובים כפה"נ לא תמיד היה הקידוש בתחילת הסעודה, עכ"פ בתקופת התנאים, ראה אלבוגן שם ע' 179.

בתחילה. אבל אינו כתוב כאן מה הביאו לפניו¹. ברור שהמשנה מתכוונת לאכילת הפרפרת שלפני המזון, אמנם המלים "הביאו לפניו" לכאורה אינן שייכות הנה, אלא לקוחות הן מן ההמשך.

ובאמת אכלו פרפראות לפני הסעודה העיקרית, וגם הרבו בהן, ואין ספק שעשו כן גם בלילי פסח, שאין איסור בדבר לפי דיני המשנה. בין הפרפראות הביאו ירקות, וביניהם הירק ששמו בעברית חזרת ובארמית חסא, היה רגיל ואהוב מאד, גם זה בהתאם למנהגי הרומיים². את הירקות אכלו דרך טיבול, היינו טבלו אותם באיזה רוטב, והחכמים קבעו נטילת ידים לכל שטיבולו במשקים (פסחים דף קט"ו א'). אם כן, אם נכונה גירסת המשנה, הוא מקיים את הטיבול הראשון בחזרת, היינו באחד המינים שהוא יכול לקיים בהם מצות אכילת מרור, וכנראה הקפידה המשנה דווקא על פרפרת זו³. הירק הנזכר הוא lactuca (saligna) ולא מה שקוראים היום חזרת בשפה המדוברת⁴.

על כל ענין הפרפראות שלפני המזון הפיץ אור חדש קטע שנמצא בגניזה לפני שנים, ופירסמו י. גרינסטון, Zeitschrift für hebräische Bibliographie XV (1911) ע' 122. הקטע, שבו נשתמר נוסח הגדה של פסח (עד ברכת המזון) בשינויים רבים, מעניין אותנו מכמה בחינות. בשורות שלאחר הקידוש עסק אפטוביצר, Revue des études juives 63, 1912, p. 124 עיין ג"כ מאמרו ב"הארץ" מיום י"ד ניסן ת"ש, ע' 11. חלק זה מכיל שמונה ברכות, בחלקן נהוגות בכל תפוצות ישראל, בחלקן ידועות מן הספרות התלמודית אף על פי שעמודי ההלכה ביטלו אותן, ואחת מהן בלתי ידועה כלל. וזה לשון הקטע:

- 1 ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצונו על נטילת ידים:
- 2 בא"י אמ"ה בורא פרי האדמה:
- 3 " " בורא פרי העץ:
- 4 " " אשר ברא הרים ובקעות ונטע בהם עץ כל פרי. בא"י על הארץ ועל פרי העץ:
- 5 " " בורא מיני מעדנים:

¹ ברוב כתבי היד הגירסא: הביאו לפניו, בלי משלים; בקצת כ"י הביאו לפניו ירקות וחזרת או רק ירקות, לכאורה לפי התלמוד הבבלי. אלבק, Untersuchungen über die Redaktion der Mishna, Berlin 1923, 141 רוצה להשמיט את כל הפיסקה כהוספה מבארת (glossa) לגוף המשנה, ובאמת יש לו על מה לסמוך, בפרט מבחינת השפה וחזרת המלים "הביאו לפניו". אמנם קשה לחשוב שהמשנה השמיטה לגמרי את פרק הטיבול הראשון, וקשה להבין את שאלתה "שבכל הלילות אנו מטבילים פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים" אם לא נזכר הטיבול הראשון באיזה אופן שהוא. אחרת היינו נאלצים לקבוע שכל ענין השאלות (שבנעט בפירושו מיחס לו מוצא מאוחר יותר) הוכנס אל המשנה רק אחרי שנכתבה הגלוסה הנ"ל, וזה אינו מסתבר. וכדאי להעיר שגם פרידמן (מ"ע ע' 41) חשד במלים "עד שמגיע לפרפרת הפת".

² עיין עבודה זרה דף י"א א' אנטונינוס ורבי שלא פסקו מעל שלחנם לא חזרת ולא קישות ולא צנון לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, וכפה"נ בתור פרפרת שלפני המזון, השוה Blümner ע' 166 וע' 398. בכמה מקומות שהמשורר מרטיאליס מתאר בהם סעודות, החסא תמיד בין המינים שמביאים לשם gustus (לדוגמא X. 48, 7. XI 42, 5). החסא נחשב כמועיל לעיכול גם בין היהודים גם בין הרומיים, השוה Plin. nat. hist. 19.125 ff Celsus de medic. II 22.24. בסוף המאה הראשונה לספה"נ שינו את מקום החסא בסעודה ואכלוה לפני הארוחה (Martial XIII 14).

³ ראה היינמן, וזאת ליהודה, קובץ מאמרים בחכמת ישראל לכבוד י"א בלוי, בודפסט תרפ"ו (הצופה לחכמת ישראל X) ע' 129.

⁴ עיין הראובני, המרור והמרורים, לשוננו, ט' (תרצ"ח) ע' 270. וקוראים למין הזה באנגלית lettuce, בגרמנית Lattich או Kopfsalat, בצרפתית laitue. מאידך גיסא, המין הנקרא היום חזרת בטעות, הוא cochlearia armoracia, והוא החריין, באנגלית horse radish, בגרמנית Meerrettich, בצרפתית raifort, Kren.

6 בא"י אמ"ה אשר ברא מיני מעדנים לעדן בהם נפשות רבות. בא"י על הארץ ועל מעדנים:

7 " " בורא מיני נפשות:

8 " " אשר ברא נפשות טהורות להחיות בהם נפש כל חי. בא"י חי העולמים:

הר"א. אפטוביצר ראה בברכות הללו תכנית לאכילת הפרפראות¹ לפני הסעודה וייחס הכל לסדר ליל פסח מתקופת המשנה, שכן זמן מה אחרי הפצת המשנה לא היו יכולים לשמור על טופסי הברכות שחכמי המשנה ביטלו בפירוש. יש איפוא ללמוד, שגם בלילי פסח נהגו כמנהג זה ואכלו כל מיני פרפראות, טרם יגיעו לסעודה העיקרית.

עד שיגיע לפרפרת הפת התקשו מאד בפירוש המלים האלו, וביארו אותן כפרפרת הבאה עם הפת, היינו המרורים, או הפרפראות השייכות לפת היינו לסעודה (פרידמן, מאיר עין ע' 33). אולם, לפי מה שביאר הר"א אפטוביצר, אין ספק בדבר שפרפרת הפת היא הפרפרת שלפני המזון (ברכות ו' ה'), ולא פירטה המשנה את המינים שהביאו לשם זה. אפטוביצר הזכיר את פירוש רבנו חננאל, מובא בתוספות ברכות דף מ"ב א' ד"ה ברך: פת צנומה בקערה, היינו הפרפרת העשויה ממין פת. וקשה להאמין שהיה מקום לפרפרת כזאת גם בליל פסח.

הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת, אע"פ שאין חרוסת מצוה. ר' אליעזר בר' צדוק אומר מצוה. במקדש מביאין לפניו גופו של פסח.

בזה מגיעין לעיקר הסעודה, היינו, בזמן הבית, פסח מצה ומרורים, ואחרי החורבן רק מצה ומרורים עם איזה מאכל שהוא רוצה. בכ"י נמצאת הגירסא כמו שכתבתי, ורק באחדים הכניסו אחרי חרוסת: ושני תבשילין, מה שאינו שייך לנוסח המשנה. מאידך גיסא אפשר שהיה במשנה הנוסח: במקדש הביאו לפניו גופו של פסח ובגבולין שני תבשילין, כמו שמובא בירושלמי (דף ל' ד'), עיין דברי בנעט בענין זה. חזרת כאן רק לדוגמא, מפני שזה היה מצוי, ובתלמוד ראו בו מצוה להדר אחרי חזרת דווקא (דף ל"ט א'); אבל ידוע שיצאו ידי חובתם גם בירקות אחרים: בעולשין ובתמכא וכו' (פסחים ב' ו'). חרוסת כעין דייסה מפירות מקוצצים ותבלין וחומץ או יין ובכל השנה היו רגילים לשים בו גם קמח, אבל בפסח אסרו אותו מחשש חימוץ (פסחים ב' ח'). החרוסת שימשה לטבל בה את הירקות, וכאן את המרורים. ביאור המלה אינו ברור². במקדש מביאין לפניו גופו של פסח במקדש, היינו בירושלים (כפירוש הרמב"ם ראש השנה פרק ד' א') לעומת הגבולין שנהגו בו שני תבשילין, אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה. במקדש הביאו את ה"פסח" ששחטו אחרי הצהרים, והכניסו אותו שלם, צלוי על השפוד (ז' א'), ולפי הצורך הביאו יחד אתו חגיגה, היינו קרבן אחר (ו' ד'), והמנהג היה לאכול גם את החגיגה צלויה. ואין ספק שגם בזמן הבית גם אחרי החורבן אכלו את המצה והמרורים עם הפסח

¹ מס' 1 על נטילת ידיים לטבול ראשון; 2 ברכה על הכרפס, 3—4 נוסח ברכה ראשונה ואחרונה לאכילת פרי העץ, ומהן נוסח 4 בלתי ידוע, אבל נזכר במשנה ברכות ו' ח' וחכ"א ברכה אחת; 5—6 נוסח ברכה ראשונה ואחרונה לאכילת אורז מעורב בבצים ודבש, נזכר בירוש' ברכות ו' א' (דף י' ב') הכוסם את האורז וכו', 7—8 ברכה ראשונה ואחרונה לאכילת בשר וביצים, ע"י ירושלמי שם, ובסדרה ליל פסח מסתמא לאכילת בשר דגים. יש לתמוה שבתקופה קדומה כזו כבר כתבו ברכות, אע"פ שבכלל נמנעו מלכתבן לפי השקפתם (כותבי ברכות כשורפי תורה, תוספתא שבת י"ד ד', תלמוד בבלי שבת דף קט"ו ב') וכנראה היה צורך לקבוע את נוסח ההגדה בכתב כבר בתקופה קדומה.

² בנעט רואה בו שרש חרס כעין חרץ חרש חרת במובן "עקוץ" מפני הטעם החמוץ: י. לוי מבאר אותו משרש חרס (כמו חמר) מפני המראה.

או התבשילים מיד אחרי שהביאו אותם¹. ואת המרורים אכלו בטיבול, וזה הטיבול השני².

ד. מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל. ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אנו מטבלין פעם אחת, הלילה הזה שתי פעמים; שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה, הלילה הזה כלו מצה; שבכל הלילות אנו אוכלים בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כלו צלי.

כוס שני היינו היין שבא בתוך המזון, וכאן יש מקום לשאלות הבן על השינויים הבולטים בניגוד לכל שאר הערבים: שטיבלו את החזרת פעמיים; שכל הלחם היה מצה, ולא חמץ ומצה לפי חפצם; שכל בשר היה צלי. ואם אין דעת בבן, הרי האב מסב את לבו לשינויים הנ"ל, ומעורר את התענינותו בהסבירו לו מה נשתנה הלילה מכל הלילות. באמת קשה להבין את כל ענין שאלת הבן, מפני ששאלת הבן צריכה להיות דבר ספונטאני ולא דבר מכוון מראש; כנראה רצו לקיים את מצות „והגדת“ בקשר למקומות שונים של „והיה כי ישאלך בנך“ או כדומה, ולכן השתדלו ל„סדר“ כאן שאלת הבן, כדי לגרום להגדה מפורטת. ואם אין דעת בבן לשאול מעצמו, הנה נתנו ביד האב טופס להסברה, ואפשרי מאד שלפי נוסח המשנה כל ענין ה„מה נשתנה“ הוא תוכן הסברת האב לבנו³.

הדורות המאוחרים הבינו את הענין אחרת, וראו ב„מה נשתנה“ טופס לשאלות הבן, ואת הטופס עיבדו לפי צרכם ולפי רצונם והוסיפו עליו וגרעו ממנו. המשפט הראשון נתישן כבר בבבל בזמן התלמוד, ונחוצה היה לשנותו לנוסח „אין אנו מטבילים אפילו פעם אחת“. המשפט השלישי היה מיותר אחר החורבן, והשמיטוהו. מאידך גיסא ראו צורך להדגיש את המרורים כענין יוצא מן הכלל (מה שלא היו

¹ עיי' מרדכי פסחים ב„סדר“ (דף ו' בהוצ' וילנא, לפני מס' כ"א): בזמן שבית המקדש קיים היו עושים כל הסדר אחר הסעודה, ועיין ג"כ תוס' מרדכי (שם דף י', לפני מס' ו'). פרידמן, מאיר עין להגדה ע' 41. גינצבורג, Geonica II ע' 179. הרמב"ם הל' חמץ ומצה ח' ב' סומך על מקורות התלמוד, ותאורו בלתי נכון בנוגע לזמן הבית. יש צורך להדגיש את זאת, מפני שגם הופמן (מכילתא דרשב"י ע' 33 הערה ד') גם בנעט (בפירושו) הבינו את הענין לפי התלמוד, כאלו סעדו רק אחרי אמירת ההגדה.

² יש לחשוב שלפי המובן הפשוט של המקרא מקיימים את מצות אכילת מרור רק בטיבול השני כשהוא בא יחד עם פסח ומצה, ובכל זאת לא ראו חז"ל צורך להקפיד על ירקות אחרים במקום החסא, אלא השאירו את החסא גם בטיבול ראשון מפני שהיה נהוג. אבל אנחנו מבינים שבימי התלמוד, אחרי שמנהג טיבול ראשון כבר נתישן ונתנו לטיבול ראשון בפסח טעם חדש של „היכרא לתניקות“, היו במבוכה בנוגע לברכת אכילת מרור, וכדי לצאת מידי הספק בחרו בירקות אחרים, בנגוד למשנה. וכן מנהגנו. עיי' היינמן (לעיל ע' 7 הערה 2) שהאריך בזה.

³ כך הבין את הענין בעל חידושי מהרי"ח (נדפס בסוף הוצאת המשניות הגדולה, וילנא תרע"א), וגם בנעט (בפירושו) מתחשב באפשרות זאת. אולי הבינו כן גם הרמב"ם הל' חו"מ ח' ב', תלמידי רש"י (פרדס קל"ג), ואולי אפילו האמוראים הצטרפו לדעה זו, באמרם: פטר תן מלומר מה נשתנה (פסחים דף קט"ו, ב' בסוף. קט"ז א' בסוף). ועיי' קטע הגדה ש"פ מתקופת הגאונים (לוי, אוצר הגאונים ג' ע' 154): ואומר אותו שמקדש מה נשתנה וכו'. ועיי' מאמרו של טורטשינר, הארץ, י"ד ניסן תרצ"ז ע' 15 שהאריך בזה. — בנעט רואה בכל ענין השאלות הוספה מאוחרת לטכסט המקורי של המשנה, אחרי שרבן גמליאל דרש את הסברת ג' דברים, והנוסח המקורי היה לפי דעתו: מוזגין לו כוס שני מתחיל בגנות וכו'. פפייפר (במאמרו בהונגרית על ההגדה, הוא רואה גם בכל המשנה ה' הוספה מאוחרת ומפרש „מתחיל בגנות“: אומר את המדרש, „ומסיים בשבח“: אומר את ההלל. לעומת זה אינני רואה שום אפשרות לוותר על ההקדמה למלים: מתחיל בגנות, אבל נדמה לי שהטופס לשאלות נוסף אח"כ, והטכסט היה בתחילה: וכאן הבן שואל, ולפי דעתו שלבן אביו מלמדו. מתחיל בגנות... כי אין לחשוב ששני המשפטים: „ואם אין דעת בבן אביו מלמדו“ ו„לפי דעתו שלבן אביו מלמדו“ היו במשנה זה על יד זה.

בימי המשנה) ולהוסיף לשם זה משפט מיוחד: שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות. הכילה הזה מרור (כן בכ"י מועטים ובש"ס). וידוע שלשם השימוש בליק פסח הוסיפו עוד משפט על ההסבה, שלא נכנס לנוסח המשנה.

ולפי דעתו שלבן אביו בלמדו. מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מארמי אבד אבי עד שהוא נזכר כל הפרשה.

ולפי דעתו שלבן המשך למשפט: וכאן הבן שואל. מתחיל בגנות ומסיים בשבח בלמדו את הבן הוא מתחיל בגנותו של ישראל ומסיים בשבח, ותוכן הגדתו היא הפרשה דברים כ"ו ה'—ט', היינו פרשת ביכורים, המתחילה באמת בגנות ומסיימת בשבח. בכל זאת לא הסתפקו בפסוקים עצמם אלא הקדימו להם פסוקים אחרים להדגשת הגנות. לפי דעה אחת עבדות מצרים, ולפי דעה שניה עבודה זרה של אבותינו. הלכה זו "לדרוש" את הפסוקים הנ"ל — במשנה בכורים ג' ז' נמצאת הלכה מקבילה וקורא מארמי אבד אבי, היינו לקרוא רק את המקרא — תלויה במציאות מדרש רשמי, והוא נשאר לנו ב"ספרי", המדרש העתיק הידוע, ובמקורות אחרים. ובפרט בהגדה של פסח. האב חייב איפוא לקרוא את הפסוקים יחד עם המדרש. בנוגע ל"שבח", כנראה לא היו חלוקי דעות, וודאי המשיכו בזמן הקדום עד הפסוק ויביאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת וכו', ורק אחרי החורבן השמיטו את הפסוק האחרון.

ה. רבן גמליאל אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, פסח מצה ומרורים. פסח על שם שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים. מרורים על שם שמררו המצרים את בני אבותינו במצרים. מצה על שם שנאכלו אבותינו ממצרים.

הנה לפנינו הלכה מזמן מאוחר יותר שאינה שייכת לגוף המשנה העתיקה. רבן גמליאל (הזקן, שחי בזמן הבית²), דורש מכל אחד, שיביע בפיו את מובנם של ג' הדברים המפורסמים. מתקבל על הדעת, שהרצאה כזו אינה נבונה אלא לפני אכילתם, והלכה זו מפסיקה את מהלך הסדר ע"י הוספה שמקומה היה בסוף כן גם ההוספה דלקמן

בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים וכו' אינה שייכת להמשך הדברים, ומסתמא אינה שייכת כלל למשנה; היא חסרה ברוב כ"י, וכנראה לפנינו ברייתא שנכנסה לטכסט של המשנה³. הצד הענייני של שתי ההוספות מבואר לקמן ע' 46—48.

לפיכך אנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר... למי שעשה לנו את כל הנסים האלו והוציאנו מעבדות לחרות, ונאמר לפניו הללויה.

נוסח זה הוא המשך העניינים שבמדרש, ולכאורה הוא מתקשר היטב עם סוף הפסוקים: ויביאנו אל המקום הזה. ויש לשער, שהפיסקא התחילה במלת "ואומר"⁴. הטכסט הורחב ע"י הוספות מרובות ושונה בכל כ"י. ארבעה ביטויי שבח נמצאים בסידור רס"ג, ומסתמא קרא הגאון כן במשנה. כ"י המשנה כולם קיבלו כבר כלואים. ונאמר לפניו הללויה את ההלל, וכן נקרא במשנה ר"ה ד' ז', תענית ד' ה' ופסחים ט' ג', ושם נקבע שהפסח טעון הלל באכילתו.

י אע"פ שהפרשה נגמרת רק בפסוק י, קשה לחשוב שהגדת פסח הכילה יותר מפסוקי הגאולה היינו עד פסוק ט'.

י אע"פ שאינו כתוב "הזקן" (לפי חוס' נדה דף ו' ב' ד"ה בשפחתן דובר על ר"ג השני בכל מקום שאינו נזכר בסירוש הזקן), ע' פרידמן, מ"ע ע' 55 ובנועט במקום; כי ר"ג לא היה בונה את כל ההלכה על הזכרת הקרבן, אלו היה כבר בטל בזמן קביעת ההלכה.

י ובאמת המלמוד אינו מתיחס אליה.

י אולי קרא הרמב"ם "ואומר" במשנתו, ע"י הל' חו"מ ח' ה'.

ו. עד היכן הוא אומר. בש"א עד אם הבנים שמחה ובה"א עד חלמיש למעינו מים וחותם בגאולה. עד היכן לפי ב"ש רק תהלי' קי"ג, לפי ב"ה גם קי"ד, והשאר אחרי ברכת המזון. וחותם בגאולה בברכת הגאולה, דוגמת הברכה שאחרי קריאת שמע של שחרית וערבית, ובהמשך קובעים נוסח לברכה זו.

ר' טרפון אומר אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים והגיענו ללילה הזה ואינו חותם. ר' עקיבא אומר כן ה' א"א הגיענו לרגלים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הפסחים ומן הזבחים אשר יגיע דמם על קיר מזבחך לרצון ונודה לך על גאולתנו בא"י גאל ישראל.

נוסח הברכה בא משני תנאים שחיו אחרי חורבן הבית השני, ועורך המשנה צירפו למשנה הקדומה. ר' טרפון מציע ברכה קצרה (פותחת בברוך ואינה חותמת בו), ור' עקיבא משלים את הנוסח לארוכה. והגיענו ללילה הזה ברוב כ"י הלילה הזה, ויש בזה קושי דקדוקי. אחרי המלים האלו נמצא בקצת כתבי-יד: לאכל בו מצה ומרורים, וכפה"ג אין זה שייך לנוסח המשנה, כי אין לו שייכות לגאולה. ר"ע אומר בכ"י אוקספורד שם: ר"ע אומר מוסיף, וזה מתקבל על הדעת. גאל בכ"י בודפסט: גואל. וראה לנוסח כל הברכה מה שביארתי לקמן ע' 49.

ז. מזגו לו כוס שלישי, מברך על מזונו. רביעי, גומר את ההלל ואומר עליו ברכת השיר. בין הכוסות האלו אם רצה לשתות ישתה. בין שלישי לרביעי לא ישתה.

מברך על מזונו ברכת המזון. גומר את ההלל, היינו תהלים קט"ו—קי"ח. בברייתא, שלא נתקבלה לנוסח המשנה, הוא ממשיך: חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון (פסחים דף קי"ח א')¹, מכאן שר' טרפון ראה ד' כוסות לא כמידה מוחלטת אלא כמידה מינימלית. ברכת השיר "יהללוך" או "נשמת כל חי" לפי דעת האמוראים (פסחים קי"ח א'). לא ישתה כדי שלא ישתכר ויימנע מלגמור את ההלל.

ח. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.

משפט זה קשה גם מבחינת השפה גם מבחינת הענין. אין מפטירין... אפיקומן, במקום באפיקומן: אין מפטירין את החברה אחר הפסח באפיקומן (דוגמת המפטיר בנביא, מגילה דף כ"ד א'). אפיקומן ביתר דיוק אפיקומין (מלה יונית ἐπιχώμιον כמו סנהדרין (συνέδριον). פירוש המלה כבר לא היה ברור בתלמוד, עי' לקמן ע' 33, אבל מתוך ביאורי האמוראים ברור שהמשנה מתכוונת כאן להמשך הסעודה במשתה וכלי-זמר ושיר, ובמנהג הידוע בימי הקדמונים לעבור מחבורה לחבורה, ומזה הגיעו גם לאסור מיני תרגימה אחר הפסח כדי שיישאר טעם הקרבן בפי המסובין. המשך המשנה אינו ענין למטרתנו.

סדר הטכס הזה נשמר לדורי דורות, אף על פי שנתיישן מנהג טיבול ראשון ואח"כ גם מנהג ההסבה, ורק שינוי אחד חל בכל הענין: השאלות ואמירת ההגדה הועברו ממקומן המקורי ותפסו מקום לפני הסעודה. קשה לברר את סיבת ההעברה.

י לפי הגירסא הנכונה, שנשמרה בפירוש ר' חננאל (הוצ' שטרן ע' ק"ע ובש"ס וילנא) ובריי"ף דף קנ"ח א'. הגירסא שבתלמוד שלנו נשתבשה ע"פ פי' רש"י, רשב"ם ותוס' דף קי"ז ב' ד"ה רביעי, עי' דקדוקי סופרים דף קפ"ו א' ובובר, מדרש שכל טוב ב' ע' 133 הערה קי"ד.

יש לשער שחששו, שמא לא תאמר ההגדה כהגון אחרי האכילה ושתיית שתי כוסות. ואולי רבן גמליאל עצמו גרם לשנוי הסדר, בדרשו הסברת עיני הסדר לפני אכילתם: כשהתחילו להתוכח על הענינים האלו, יכלו לעבור ולספר גם על יציאת מצרים קודם שאכלו. ועוד, מצות ההגדה בלי פסח בנו על דרשת „והגדת לבנך ביום ההוא“ ועל דרשת „בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך“ או על דרשה דומה „בעבור זה, כל זמן שגופו של פסח קיים“ (מכילתא דרשב"י ע' 33). דרשות אלו מתכוונות לדיבורים על פסח מצה ומרור („בעבור זה“), אבל על נקלה כללו בהם את כל הסיפור.

ודי להזכיר כי התלמוד הבבלי כבר מתחשב בשינוי זה¹. וכנראה חל השינוי בבבל כבר במאה הג' והתפשט משם בכל ארצות הגולה.

2. תוכן ההגדה

הפעולות, ההסברות, הקריאות, התפילות המסותרות לפי "סדר" ידוע יחד עם ה"הגדה" שבמרכז² — ולפי המסורת התקיימה הגדה זו גם במקום שאין בנים זקוקים לה³ — התפתחו במשך הזמן למנהג קבוע, והטופסים והמקורות נכללו מסיבות מעשיות בספר קטן שנקרא על שם חלקו העיקרי "הגדה". ספר זה נערך אחרי חתימת התלמוד, אולי במאה הח'; במאה הי' לספה"נ כבר לבש את צורתו הנוכחית. יש איפוא בידנו אוסף של טכסטים שונים, מתקופות שונות, מטיב שונה, חלקם פרקי תנ"ך, חלקם פרקי מדרש, חלקם טופסי תפילות ובקשות, שאוחדו למטרה מיוחדת: שאלה בטילה היא מי היה מחבר הספר, וקשה לדבר בכלל על מחבר, אם כי מפרשים ישנים אוהבים לדבר על "בעל ההגדה"; ספרים ליטורגיים מסוג זה אנונימיים הם לרוב, והצורך לבדו גורם לעריכתם. בזמן עריכתם כבר סבלו הטכסטים שינויים, הוספות והשמטות, וגם אחרי העריכה היה הספר פתוח לעיבוד מסוים. כמעט בכל תפוצות ישראל נתקבל הספר בצורה קבועה ובהיקף קבוע; אמנם יש להעיר שבטופס הרס"ג והרמב"ם לא נכנסו פיסקאות אחדות. הטופס העתיק ביותר שהגיע לידינו — מלבד קטעים אחדים שנמצאו במצרים — הוא טופס ההגדה שבסידור רב סעדיה גאון (המאה הי'⁴), והוא שונה בפרט בהתחלה, מהטופס הרגיל. דוגמא לטופס תלמידי רש"י נשמר במחזור ויטרי⁵, והוא דומה לנוסח שלנו. רק בסוף הסדר נוספו עוד פיוטים במשך הדורות שלאחר רש"י, עד המאה הט"ו. מאה שנה אחרי המצאת הדפוס הושלם גם חלק זה⁶.

חלקי ההגדה של פסח מצטרפים בדרך טבעית פחות או יותר, ורק אחדים טעונים דברי פתיחה במקצת.

וזה תוכן הספר:

- (א) הזמנה קצרה בארמית, שחברה אחרי החורבן.
(ב) השאלות (מה נשתנה) על פי המשנה, בשינויים ידועים, עיין לעיל ע' 9.
(ג) הקדמה למדרש "עבדים היינו" על פי דעת שמואל⁷. כבר מבואר לעיל

¹ דף קט"ו ב' (על נטילת ידים שניה) כיון דבעי למימר אגדתא והלילא דלמא אסוחי אסחי לדעתיה ונגע. שם (על אמירת ההגדה) ואין עוקרין את השלחן אלא בפני מי שאומר הגדה. שם (שאלת אביי) עדיין לא קא אכליגן אתו קא מעקרי תכא מקמן.

² מכאן נוהגין האשכנזים לקרא לכל החגיגה הביתית "סדר" ובעל הבית "מסדר הסדר", אבל הספרדים קוראים לטכס "הגדה" ואת המסדר "אומר ההגדה" לפי התלמוד (עי' ההערה הקודמת) — סדר היא מלה ארמית (בעברית ערך), סימן לשורה ידועה כמו סדר ברכות (ר"ה ד' ה'), סדר תקיעות (שם ט'), סדר תעניות (תענית ב' א'), סדר ברכת המזון (ברכות דף מ"ח ב'), סדר ודוי של יוה"כ (שם דף ל"א א'), כל מעשה יוה"כ האמור על הסדר (יומא ה' ז'); "סדר" איפוא כאן רק קצור לסדר ליל פסח, כמו "סדר" לסדר התפלות.

³ פסחים דף קט"ז א' ת"ר חכם בנו שואלו ואם אינו חכם אשתו שואלתו ואם לאו הוא שואל לעצמו, ואפילו שני תלמידי חכמים שיודעין בהלכות פסח שואלין זה לזה.

⁴ עי' סדר רב סעדיה גאון... יו"ל ע"י י. דודזון, ש. אסף, י. יואל (ירושלים תש"א) ע' קל"ו — קמ"ט. — טופס קודם לזה שבסדר ר' עמרם גאון לא הגיע לידינו בצורה מקורית אלא מראה סימני עיבוד מאוחר, כמו כל הסדר.

⁵ עי' מחזור ויטרי לרבנו שמחה אחד מתלמידי רש"י, יו"ל ע"י ש. הורוויץ, ברלין תרנ"ג, ע' 295.

⁶ הפיוטים נתקבלו בארצות אשכנז תחילה, ומשם נפוצו לאיטליה, לארצות הבלקן ואפילו לארצות המזרח. פיוטים אחרים, שלא נתקבלו אלא במדינות מיוחדות, תמצא בסוף מהדורתי הגרמנית. י פסחים דף קט"ז א' מאי בגנות רב אמר מתחלה עובדי ע"ז היו אבותינו ושמואל אמר עבדים היינו (הטכסט לפי הוצ' וילנא; עי' דקדוקי סופרים).

ע' 10 שפתחו את המדרש בפסוקים אחרים להדגיש את ה"גנות". בתלמוד נשמרו שני טפסים ע"י רב ושמואל, אבל ודאי היו בתוקפם כבר זמן רב לפני תקופתם.¹ אנו נוהגים לאמרם שניהם, אחד כאן, את השני אחר כך, לפי פסק הרי"ף.
(ד) שני סיפורים מחיי התנאים, נוספים כאן רק להדגשת מצות הסיפור.
(ה) ברייתא על ד' הבנים.

אין זה ברור, מפני מה הוכנסה בכלל פסקה זו להגדה של פסח, ולמה דווקא במקום זה. בביאורי (ע' 32) ביארתי את הפיסקא לפי הנוסח הרגיל, אבל כאן יש לעסוק בה ביתר דייקנות, מפני שגם מבחינת המסורת גם מבחינת התוכן קשה ברייתא זו, ואולי היא החלק הקשה ביותר בכל ההגדה, ועדיין לא התגברו המלומדים על הקשיים.

בשלמה נתקבלה ברייתא זו לספר ההגדה? דבר זה אינו ניתן אלא להשערה. נדמה לי שראו בה טופס שני לשאלות הבן ולהדרכת האב, והוא שייך הנה אם כי לא נתקבל למשנה. ואולי היה מקום הפיסקא בתחילת הסדר ולפני ה"שאלות" — בפרט אם ראו את "מה נשתנה" לא כשאלה אלא כטופס בשביל האב — ובתקופה מאוחרת ממנה העבירו משם כדי שתצטרף יותר לטכסט המשנה.
הפיסקא נשמרה לנו, מלבד ההגדה, במסורת כפולה, והנוסח שלנו דומה מאד לאחד מהם.

נוסח א'

מכילתא בא י"ח (לשמות י"ג י"ד) עיין ג"כ ילקוט סוף פ' בא.
והיה כי ישאלך בנך... נמצאת אומר ארבעה בנים הם. אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאול.
חכם מה הוא אומר מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו. אף אתה פתח לו בהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.
רשע מה הוא אומר. מה העבודה הזאת לכם. לכם ולא לו. ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל וכפר בעקר אף אתה הקהה את שיניו ואמור לו בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים. לי ולא לך אילו היית שם לא היית נגאל.
תם מה אומר מה זאת. ואמרת אליו בחוק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים.
ושאינו יודע לשאול את פתח לו שנאמר והגדת לבנך ביום ההוא וגו'.

נוסח ב'

ירושלמי פסחים י' ד' דף ל"ז ד'.
תני ר' חיה כנגד ד' בנים דברה תורה. בן חכם בן רשע בן טיפש בן שאינו יודע לשאול.
בן חכם מהו אומר, מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו. אף אתה אמור לו בחוק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים.
בן רשע מהו אומר. מה העבודה הזאת לכם. מה הטורח הזה שאתם מטריחים עלינו בכל שנה ושנה. מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל אף אתה אמור לו בעבור זה עשה ה' לי. לי עשה לאותו האיש לא עשה. אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להגאל משם לעולם.
טיפש מהו אומר. מה זאת. אף אתה למדו הלכות דפסח שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. שלא יהא עומד מחבורה זו ויכנס לחבורה אחרת.
בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחילה.

בולטים כאן השינויים בין שתי הנוסחאות. ראשית בסגנון: התם בנוסח א' נקרא טיפש בנוסח ב'. לרשע ניתנת התשובה ישר בגוף שני בנוסח א', בגוף שלישי בנוסח ב'. הרשע שואל בקיצור בנוסח א', באריכות בנוסח ב'; מאידך גיסא יש הוספה בתשובה לרשע בנוסח א': הקהה את שיניו. שנית בתוכן: התשובות לחכם ולתם (לטיפש) מתחלפות בשתי הנוסחאות, וקשה להכריע, איזו היא האמיתית. מלבד קושי זה התלוי במסורת נשאר עוד הקושי העיקרי בהבנת הענין: התשובה

¹ עיי' פינקלשטיין, Harvard Theological Review 36 (1943), 307. באותו מאמר הוא משתדל להוכיח, שההקדמה "עבדים היינו" נקבעה בזמן הבית, במאה השלישית לפני הספירה הרגילה (ע' 297). אפשרי מאד, שהזמן הזה הוא נכון, אמנם אני חושש, שהמחבר ייחס יותר מדי לנוסח הפסוק היחיד. פפיפר ע' 268 מעיר ששתי ההקדמות מכילות גם גנות גם שבח, וההגדה שלנו מאחדת שלושה טפסים: של רב, של שמואל ושל עורך המשנה.

הניתנת לחכם (או לטיפש בנוסח ב') אינה מתאימה כלל וכלל לשאלתו ולכל הענין, והיא היחידה שאינה מבוססת על איזה פסוק מן התורה אלא על הלכה מתוך המשנה.

יש איפוא לשער שהטכסט אינו נמצא לפנינו בצורתו המקורית אלא בעריכה מאוחרת, ואולי בשתי עריכות שונות¹.

צורתו הראשונה היתה מסתמא אחידה, ועל כל שאלה ניתנה התשובה הכתובה בתורה.

(א) חכם... מה העדות... ואמרת אליו עבדים היינו לפרעה...

(ב) רשע... מה העבודה הזאת לכם... ואמרתם זבח פסח הוא לה'...

(ג) טיפש (תם)... מה זאת. ואמרת אליו בחזק יד הוציאנו...

(ד) ושאינו יודע לשאל אתה פתח לו...

צורה כזו מתאימה לדרכי המדרש העתיק, ומובנה פשוט: בן חכם שואל באריכות ומשיבים לו באריכות; בן טיפש שואל בפשטות ומשיבים לו כן; בן רשע שואל בזלזול המצוה ומשיבים לו ביהירות: ...את בתינו הציל, או אין משיבים לו כלל (אין בפסוק "אליהם", ועל זה כבר העיר הגר"א) אלא מוחים נגדו סתם.

יש רק לשער כיצד הגיע המדרש לצורתו הנוכחית. כדי להשיב לרשע בתוקף ובעקיצה, נקל היה למצוא דרש אחר, ולא נמנעו מלהשתמש בפסוק שדרשו כבר בכיוון אחר. התשובה לחכם נראתה אולי אלמנטרית יותר מדי, או שלא מצאו בה שום יחס לפסח, ואולי היתה סיבה אחרת להסיר את "עבדים היינו": כתבו במקום זה: "אף אתה למדו הלכות פסח", ולא יותר; ועד כאן נוסח המדרש עדיין הוא מובן.

¹ כבר הופמן Die Boraita von den 4 Söhnen, Magazin f. d. Wissenschaft d. Judentums 13 1886 p. 191 ff. ראה את הקושי שבקומפוזיציה של הפיסקא. הוא קבע שבין ד' הבנים רק שלשה (חכם, תם, שא"ל) מובדלים הם לפי כשרונותיהם הרוחניים, והרשע, המובדל לפי טיבו, אינו מתאים לשורה; ומכיון שענין הרשע נמצא עוד במקום שני במכילתא בא י"ז (לפסוק י"ג ח') ושם הפסוק שמות י"ג ח' מיוחס לרשע ולא לשאינו יודע לשאול, שיער שבריינתא זו מורכבת משתי מסורות שונות, ומהן הראשונה עוסקת בג' בנים לפי דרגת חכמתם (חכם, טיפש, שא"ל), השניה בב' בנים לפי דתיותם (תם-תמים, רשע). נדמה לי, שהופמן עצמו חזר בו מדעה זו, עכ"פ לא הדגיש את שאלת הקומפוזיציה ביתר מאמריו. אמנם מחשבתו נתקבלה ותוקנה ע"י פינקלשטיין (14 HTR, 1942 8 ff.) בתיאור כדלקמן: לכתחילה היתה שם שורה של ג' בנים (חכם, טיפש, שא"ל) ומדרש מיוחד לשמות י"ג ח' על הרשע, ומי שהוא איחד את שניהם. התשובות שבשורה הראשונה התאימו לפסוקי התורה, וכולם נשארו חוץ מהתשובה הניתנת לחכם ("עבדים היינו"), מפני שלפי דעת תנאי א"י תשובה זו היתה מתועבת אחרי תקופה ידועה מטעמים פוליטיים: תמורת זו הכניסו את העצה: למדו הלכות פסח עם הצטוט מהמשנה. בזמן מאוחר יותר, כשלא מצאו שום קשר בין שאלת החכם לתשובה הניתנת לו, החליפו את התשובות והיו בזה טכסט מובן. לבסוף שינו את ה"טיפש" ל"תם", כדי שלא להעליב אנשים פשוטים.

הצורה המקורית של המדרש — כל הענין נשנה מסתמא בתחלה בצורת מדרש — היתה איפוא, לפי דעת פינקלשטיין: "כנגד ג' בנים דברה תורה", והפסוקים המובאים היו אלה, שנוכרה בהם מלת "בנך": דברים ו' כ'; שמות י"ג י"ד; שמות י"ג ח'. הפסוק הרביעי, שמות י"ב כ"ו, לא בא בחשבון אלא במדרש השני שקשר את הפסוק האחרון עם י"ג ח' לענין הרשע.

בכל זאת צורה זו אינה מניחה את דעתנו, ויש להדגיש את מטרת המדרש ומבנהו. ודאי ייחסו ממצאי הדרש את כל הענין למצוות ליל פסח, והמקום היחיד העוסק בקרבן פסח הוא דווקא שמות י"ב כ"א שפינקלשטיין דחה ממנו. דרשה כוללת שאלות על ליל פסח צריכה לצאת דווקא מפסוק זה ולא מפסוקים המטפלים בפדיון בכורות או בחוקי התורה בכלל, וקשה לחשוב שיצא משמות י"ג ח' שאין שם שאלה. גם מבחינת הלשון דומים הפסוקים זה לזה, למרות שינויים קלים, כל כך, עד שכל אחד היה מרגיש את החסר, לולא מצא גם את הפסוק "כי יאמרו אליכם בניכם" וכו'. לכן חושבני, שהקומפוזיציה המקורית היתה של ארבעה בנים, כמו שתיארתי, וצורת המדרש נשתנתה במשך הזמן. אחרי שקיבל את צורתו הסופית, ציטטו אותו בכמה מקומות במכילתא לשמות י"ב כ"א, ל"ג ח' וגם במדרש עתיק לדברים ו' כ' (עיין מדרש תנאים לס' דברים ע' 260; גם נוסח המכילתא יוצא מפסוק "מה העדות...").

שיבוש חל בטכסט רק עם תוספת המלים "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", שהוסיפן מי שהוא, אולי כדי לסמן את סוף ההלכות¹. אבל התשובה לחכם בצורתה האחרונה לא היתה מובנת, ועורך אחר החליף את תשובות א' וג' כדי להגיע לידי משמעות המניחה את הדעת. תוצאות העריכה האחרונה נשמרו בירושלמי.

(ו) דרשת תנאים לשמות י"ג ח', לקוחה ממכילתא.
(ז) הקדמה שניה למדרש: "מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו", ע"פ דעת רב, בתוספת הפסוקים יהושע כ"ד ב'—ד'².

(ח) מדרש תנאים לדברים כ"ו ה'—ח'.

כבר העירותי לעיל (ע' 10) שהמשנה מתחשבת במציאות מדרש ידוע לכל: אחרת לא היתה אפשרות לחייב את בעל הבית "לדרוש" את הפסוקים הנהוגים. המדרש הזה נשמר בספרי, המדרש העתיק לספר במדבר ודברים, רק במצב לקוי³, אבל בשני מדרשים מאוחרים, במדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרתא) ובמדרש הגדול, שממנו הוציא הופמן את דרשות התנאים בהוצאת מדרש תנאים על ס' דברים, בשלימות או ביתר שלימות⁴. בהגדה שלנו נמצאת מסורת המדרש מיוחדת ומורחבת במקצת, בפרט בהוספת פתיחה קצרה, ובין המקורות יש מקום להשוואה. כידוע ישנם מדרשי הלכה ומדרשי אגדה, היינו המדרש בא לדרוש את ההלכה מן הכתוב ולנמקה באסמכתא במקרא, או לדרוש הוראות דתיות ומוסריות מדיוקי המקרא. בשניהם אין מחבריהם הולכים לפי דרכי הפשט, אלא מתרחקים ממנו, ואין לנו להבהל מפני גישתם העצמאית, ולעתים דחוקה, ללשון הכתוב. האספים העתיקים, שאנו רגילים לקרוא להם מדרשי הלכה, מכילים באמת ברובם הלכות, ורק לעתים רחוקות נמצאים בהם גם חלקי אגדה. לסוג זה שייך המדרש על "ארמי אבד אבי", שכוונתו לתת לנו רושם חי מפרטי המאורע על סמך המלים המעטות שבמקרא. שיטת הביאור ברורה למדי: הפסוקים מתבארים ע"י פסוקים אחרים, שמהם לוקחים פרטים נוספים, ולפעמים רק על סמך התאמה מלולית (היקש, גזרה שוה). מכניסים ביאורים ענייניים במלה "מלמד", ביאורי מלים במלה "זה, זו", פסוקים מצוטטים בנוסח "כמה שנאמר" (במקום "השוה" וכדומה בשפה מודרנית). הפסוק המלא קודם לביאור במסורת ההגדה ברוב הטכסטים. נוהגים בספרות המדרשית לצטט פסוקים להשוואה רק בחלקיהם הנחוצים למטרת הביאור; בהגדה שלנו אין עקביות בדבר⁵.

גם המדרש הזה, שחובר ודאי בתקופה קדומה מאד, לא הגיע לתוך ההגדה בצורתו

¹ ואולי היה כאן גם סמון ההתחלה: מן... קל להבין שנשתבשה הגירסא אח"כ הלאה: אמור לו כהלכות הפסח.

² עיי' לעיל ע' 12 הערה 7 ועיי' פינקלשטיין HTR 36, 304 ff. הוא משתדל להוכיח שפתיחה זו נתקבלה בא"י בערך בשנת 175 לפני סה"נ במקום הקודמת "עבדים היינו", והשנוי נעשה מסבות פוליטיות כדי לפייס את ממשלת הסלויקידים. הוא מסביר ג"כ שיחד עם הפתיחה "עבדים היינו" בוטל גם המדרש "ארמי אבד אבי". אולי קריאת הפסוקים נמשכה בתחלה עד יהושע כ"ד י"ג, וקיצרוה אח"כ כדי להבדל מהקראים, מפני שהם קוראים את כל הפרשה. ר' נטרונאי גאון (שחי במאה ה"ט) חשב אותם האנשים שקראו את הפסוקים ואח"כ דברים כ"ו ה' בלי מדרש ומשנת ר"ג למינים (סדר רע"ג II, 206 פרומקין; מנהיג דף פ"ב ב').

³ המעתיקים רשמו כמעט בכל המדרש רק את שינויי הנוסחאות והסתפקו בזה לרמוז על ההגדה, עיין פרידמן בהערה למקום; בכל זאת אי אפשר להשלים את טכסט הספרי מההגדה שלנו, כמו שעשה המלבי"ם.

⁴ לקח טוב דף מ"ה ב'; מדרש תנאים ע' 172.

⁵ ברוב ההוצאות וההעתיקים כל הפסוקים נמצאים בשלימות, חוץ משמות א' כ"ב. ג' ט'. דברי הימים א' כ"א ט"ז. גם בפסקא הבאה אחרי המדרש כתוב הפסוק שמות ח' ט"ו רק בחציו, י"ד ל"א בשלמות.

המקורית, אלא בעריכה מאוחרת, ואפילו בטכסטים שבידינו ישנם הבדלים. גם הקומפוזיציה של המדרש אינה אחידה, והשינוי בשיטת הביאור בולט ביחוד בפסוק האחרון. יש לשער שרבו דרשות חז"ל בענין, ורק מבחר מהן הגיע לעריכה בהגדה שלנו¹.

(ט) הוספה למדרש: דרשות חז"ל על המכות במצרים ובים סוף, ומקורן במכילתא.

(י) השיר "דיינו", שנשמר אך ורק בהגדה של פסח, וגם הוא חובר בתקופה קדומה מאד².

(יא) משנת רבן גמליאל על פסח מצה ומרור, בשינויים ידועים, ואחריה ברייתא: "בכל דור ודור".

(יב) קריאת שני מזמורי ההלל הראשונים.

(יג) ברכת הגאולה, על פי המשנה.

בזה נגמר החלק הראשון של הסדר, שנוהגין לקיימו לפני הסעודה. החלק השני מכיל, אחרי ברכת המזון, את החלקים האלה:

(יד) פסוקי קריאה לפתיחה לשאר מזמורי ההלל.

(טו) גמר קריאת ההלל המצרי, וההלל הגדול, שהיה נהוג רק בכוס החמישי, אבל אחר כך נקבע למנהג כללי.

(טז) ברכת השיר, שהיא "נשמת כל חי".

(יז) פיוטים שונים, רובם ככולם לקוחים מהמחזור, היינו מפולחן בית הכנסת, והאחרונים הם שירים עממיים ההולמים את סוף הסדר.

¹ במאמרו HTR 31 (1938) p. 291 שאני מפנה אליו את הקורא באופן מיוחד, עוסק פינקלשטיין בביאור המדרש ובפרט בהוראותיו התיאולוגיות. שם הוא קובע זמן חיבורו של המדרש לזמן שמעון הצדיק, ואפילו מתחשב באפשרות שהוא בעצמו היה מחברו. פינקלשטיין נותן לנו במאמרו תמונה חיה של כל התקופה ושל חגיגת הפסח ומטרת המדרש, ויש להודות לו שכמה מדרשים הנמצאים במדרשי התנאים עושים רושם של חיבור מוקדם, וביניהם גם המדרש הזה. אמנם קשה להסכים לדעתו ולראות במדרש שלנו דוקומנט פילומצרי או אנטיסלויקדי ולחשוב שחובר למטרת תעמולה בעד ממשלת מצרים תחת התלמיים. למרות פינקלשטיין, שהשתדל להוכיח, שחכמי התקופה ניקו את המדרש במקצת וביארו את המקומות החריפים ביותר לטובת המצרים, נשאר לנו במדרש הזה דוקומנט אנטימצרי, שכל העיבודים אינם יכולים לשנות את טיבו. בכלל אינני יכול להסכים לגישתו של פ. בנוגע לגוף המדרש: הוא רואה בו קומפוזיציה אחידה, המציאות במנהגים שלנו מוכיחה את שייכותו לחומר העתיק, ובפרטים קטנים הוא רואה סימנים לחיבורו בתקופה מוקדמת. אמנם יש להעיר, שדווקא ספרות ליטורגית פתוחה בכל הדורות להוספות והשמטות, ורק הבקורת הסגנונית והספרותית יכולה להכריע, אם חלקים ידועים נוספו לגוף המקורי אם לא. הוא קובע את התחלת המדרש ל"צא ולמד", אבל בהגדה ישנה פתיחה המתחילה ברוך שומר הבטחתו לישראל, והיא מביאה את הפסוק ברא' ט"ו י"ג, הנחוץ להוכחת "אנוס ע"פ הדיבור", שהיה כפה"נ במדרש העתיק. זה מוכיח עריכה בזמן יותר מאוחר, ואין אנו צריכין לראות כל חלקי המדרש כעתיקים ביחד. גם הנוסח "צא ולמד" שפ. מיחס לו עתיקות מיוחדת ושנמצא רק שלש פעמים במדרשי הלכה עתיקים, חי בתקופות אחרות, בפרט בתנא דבי אליהו (עיי' ע' 11 (הוצ' פרידמן) צא ולמד ממשא ואהרן. ע' 13. ע' 15. ע' 40. ע' 60. ע' 65. ע' 80. שמות רבה ט"ו כ"ד צא ולמד מכלי השרת; בכל המקומות האלה בקשר ל"מן", דוגמת שמושו במדרשי ההלכה, אבל פעם אחת גם בקשר למשפט שלם, דוגמת ההגדה שלנו: תדב"א ע' 95 צא ולמד מה בין סייעתו של משה לסייעתו של שלמה). — העברת דרשת "נטויה" ממקום אחר (ע' לקמן ע' 42) וכדומה מוכיח שלא בכל חלקיו המדרש מקורי הוא, וחקירתו היתה צריכה להתחיל באנליזה של הנמצא בידינו.

² עיי' פינקלשטיין HTR, 37 (1942) ע' 1 שהקדיש לשיר הזה מחקר מקיף ומוכיח בנימוקים הכרחיים, שזמן חיבורו היה המאה השניה לפני ספה"נ. כבר צונץ ייחס לשיר קדמות גדולה.

3. סידור השולחן לסדר ליל פסח

השולחן יהא ערוך בכלים נאים וכוס לפני כל אחד מהמשתתפים. לפני בעל הבית שמים את ה"קערה" (או, לפי מקורות ספרדיים, ה"סל") המכילה, באופן הנוח ביותר, את כל הדברים הנחוצים למעשה הסדר. ואלו הן:

(א) שלוש מצות (המהדרין מקפידים על מצות שמורות). בניגוד לשאר שבתות וימים טובים שבוצעים על ב' ככרות לחם. מביאים הערב שלושה על השולחן¹. מסדרים את המצות זו מעל זו ומכסים אותן בסודר באופן שאפשר לגלותן ולשוב לכסותן במשך הערב².

(ב) המרור, ולשם זה כשרים כמה מינים. נוהגים להשתמש בחסא, עולשין או חריין. יש נוהגים להשתמש בשני מינים, אחד למצוה ואחד לכריכה (עי' להלן ע' 50).

(ג) החרוסת, טרימה מפירות מקוצצים, על פי רוב תפוחים, אגוזים, שקדים בתוספת זנגויל או קנמון ויין או חומץ; החרוסת שימשה בימי הקדמונים רוטב רגיל לירקות וכדומה, וכבר בזמן התלמוד נתישן המנהג הזה, והביאו אותה כדי שהמרורים לא יזיקו לבריאות (דף קט"ז, א').

(ד) שני תבשילין, אחד זכר לפסח, אחד זכר לחגיגה. לפי מנהגנו שמים איזו עצם עם כמות קטנה של בשר צלי מזרוע הבהמה או כדומה — ומפני זה קוראים לו זרוע — וביצה שלוקה³. שני תבשילין אינם אלא זכר ואינם מיוחדים לאכילה בתוך סדר ליל פסח, אבל צריכין להכין אותם שיהיו ראויים לאכילה.

(ה) ירק מיוחד לטיבול ראשון, הנקרא במקורות ההלכה "כרפס". ברוב ההגדות של מנהג אשכנז נקרא הירק הזה אפיק, במקצתם פטרוזיל⁴. אבל גם ירקות אחרים, כגון צנון, צנונית, תפוח-אדמה כשרים לזה.

(ו) מי מלח או חומץ לטיבול הירקות.

כדאי להזכיר כאן הצעת בנעט לשוב למנהג הקדום ולא לצרף את הירקות ואת מי המלח לקערה, אלא להביאם תחילה ולהביא את הקערה רק אחרי גמר טיבול ראשון. הצעה זו ראויה להתקבל, מפני שסידור כזה יעשה את הרושם הדרוש על התינוקות.

מצוה להשתמש ביין אדום לארבע הכוסות, מפני שמאז השבוהו למהודר⁵; וכן מצוה לחנך את הילדים להשתתף בסדר ליל פסח ולא למנוע מהם שתיית היין.

הדורות המאוחרים אהבו ליחס למאכלים הנזכרים כאן לפי מטרות הפשוטה והמובנת מאליה, מובן סמלי⁶. כבר במשנה (י' ט') רואה ר' גמליאל במרורים ובמצה סמל למירות חיי אבותינו במצרים ולגאולתם הפתאומית⁷. בתלמוד הוסיפו ביאורים מיוחדים ל"לחם עני"⁸. לשני תבשילין — אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה —

¹ מקצת הראשונים, כגון הרי"ף והרמב"ם (ולהם מצטרף הגר"א) מקפידים לבצוע על שתי מצות, כדי להדגיש את "לחם עני" (פסחים דף קט"ו ב' מה עני שדרכו בפרוסה אף כאן בפרוסה; ברכות דף ל"ט ב' א"ר פפא הכל מודים בפסח שמניח פרוסה בתוך שלמה ובוצע). אמנם תלמידי רש"י ור' עמרם גאון קובעים לבצוע על ג' מצות, כדי שלא יחסר לחם משנה, והמנהג נתקבל בכל המדינות, חוץ מתימן (מפני שיהודי תימן הולכים בדרכי הרמב"ם).

² נוהגים לכסות את המצות ובכלל את הפת, כשמברכין על היין, כדי שלא יראה הפת בושטו (טור א"ח רע"א, הרא"ש בשם ירושלמי).

³ כבר בתלמוד (דף קי"ד ב') מתוכחים, מה צריכין לקחת לשני תבשילין, ורק ר' יוסף דורש שני מיני בשר ממש זכר לפסח ולחגיגה (לפי זה גם הרמב"ם).

⁴ Eppich, ברומית *apium graveolens*, הוא *Sellerie*, באנגלית *celery*, בצרפתית *céleri*, ברוסית *sel'derei* — *Petersilie*, באנגלית *parsley*, בצרפתית *persil*, ברוסית *petruska*. וברור העיר לי הרב ר' יעקב פריימן ז"ל.

⁵ יתאדם. כדאי אמנם להזכיר שלעתים אסרו יין אדום מפני עלילת הדם (ראה מגן דוד א"ח תע"ב טו). השונים, בביצה כמאכל לאבלים (סמל לתחייה) וכו'.

⁶ כך עשו המצרים לאבותינו במצרים. בתחלה במיטב הארץ הושב... אח"כ וימררו את חייהם. ⁷ פסחים דף קט"ו ב' אמר שמואל לחם עני לחם שעונין עליו דברים... ד"א לחם עוני עני כתיב מה עני שדרכו בפרוסה אף כאן בפרוסה וכו'.

בחרו בבשר "זרוע" ובביצה (בארמית ביעא) על שם שרחם עלינו ה' בזרוע נטויה, וראו גם בחסא רמז לזה.¹ החרוסת, ששימושה לא היה מיוחד לפסח בימי הקדמונים. קבעו לזכר הטיט שבעבודת אבותינו במצרים (וזה מתקבל) או לזכר התפוח שלפי ההגדה מילא תפקיד ידוע בחיי אבותינו במצרים (וזה מתקבל פחות).² גם ארבע הכוסות נתנו להם חומר לכמה רמזים סמליים, ומהם נתקבל הפירוש הקובע ד' הכוסות כנגד ד' לשונות של גאולה והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי בשמות ו' ו'—ז'.³ אפילו בכרפס מצאו רמז, אף כי רק במאה ה'ט"ו.⁴ אחרים ראו בביצה זכר לאבלות בית המקדש.⁵ מנהג נבון לסמן את המצות א' ב' ג' ג', גרם לזה שקראו אותן המקובלים בזמן מאוחר כהן לוי וישראל דוגמת עמדות עם ישראל.⁷ יש צורות שונות לסידור הקערה.⁸ מתקבל ביותר על הדעת לסדר הכלים בענין שאינו צריך לעבור על המצוות, היינו הכרפס ומי המלח תחילה, מאחוריו מרור וחרוסת, ומאחוריו ביצה וזרוע.⁹

כידוע חובה היא לאכול בערב זה בהסבה, דוגמת המנהג הקדום; על כל פנים חלה חובה זו על מצה ויין. ואם כי פוסקים אחדים וויתרו על זה מתוך נימוקים שונים,¹⁰ שמר המנהג הכללי על הסבת שמאל בהקפדה נמרצת, ומקצת הפוסקים מכריחים אפילו לחזור על אכילה ושתייה במקרה ששכחו להסב.¹¹ המנהג הפשוט הוא לרפד את הכסאות בכרים ובכסתות.

4. מהלך הסדר

המבנה המסובך של סדר ליל פסח גרם, כבר בתקופה מוקדמת, לחיבור חרוזים הכוללים את הפעולות בצמצום, כדי להקל על הזכרון.¹² אחד החרוזים האלה נפוץ בכל תפוצות ישראל — הוא נמצא גם בשולי ההוצאה שלנו — וזה לשונו:

1 זרוע וביצה (ביעא) בארחות חיים סי' י"ב: ואמרי בירושלמי שהמנהג לקחת ביצה וזרוע כלומר בעא רחמנא למפרק יתנא בדרעא מרממא, ומשם בכלבו וב"י טור או"ח תע"ג; ואין זה לשון ירושלמי אלא לקוח מפיוט ארמי, עיי' אפטוביצר, ראבי"ה ח"ב ע' 162 הערה 3. — חסא, עיין פסחים דף ל"ט א' מאי חסא דחס רחמנא עילון.

2 שני הפירושים פסחים דף קט"ז א'. לפי זה צריכה להיות עבה כטיט, להכיל קני קנמון דוגמת הקש, יין אדום וזכר לדם ופירות שנמשל אליהם ישראל (תוס' פסחים דף קט"ז א' ד"ה צריך). הגדת התפוח סוטה דף י"א ב'.

3 עיי' ירושלמי פסחים י' א' דף ל"ז ב'—ג' מניין לארבע כוסות. ר' יוחנן בשם ר' בנייה כנגד ד' גאולות... ר' יהושע בן לוי אמר כנגד ד' כוסות של פרעה... (כוס פרעה נזכר ד' פעמים בפסוק) ר' לוי אמר כנגד ד' מלכיות ורבנן אמרי כנגד ד' כוסות של פורענות שהקב"ה עתיד להשקות את אומות העולם... רק הדרש הראשון נתקבל: ברא' רבה פ"ח ה'. שמות רבה ו' ד'. השוה מדרי' תהלים ע"ה דף ק"ע א' (הוצ' בובר).

4 מהרי"ל סדר הגדה (ע' ל"ח בהוצ' תרי"ח) ס' פרך ר"ל ס' רבוא עבדו בפרך במצרים.

5 ארחות חיים סי' י"ד וכל בו, ומשם ב"י טוא"ח תע"ג. הרמ"א (דרכי משה שם) ייחס את האבלות לנו, מפני שלא נוכל להקריב את הפסח כתיקונו, ובאר כן את מנהגנו לאכול ביצים בליל פסח. לכל רמז של אבלות ביו"ט מתנגד הגר"א (מעשה רב סי' קפ"ז).

6 מחזור ויטרי ע' 272. אנו נוהגים לוותר על המנהג הזה.

7 האר"י בס' עץ חיים, מובא בבאר היטב או"ח תע"ג ד'. משם נפוץ המנהג גם בגרמניה ועבר לדפוסי הרו"ה וכמעט לכל ההוצאות.

8 נשמרו לנו למשל הצורות ע"פ האר"י וע"פ הגר"א.

9 עיי' ג"כ רמ"א או"ח תע"ג ד' ע"פ מהרי"ל.

10 הראב"ן ע"ד א' וראבי"ה ע' 154, וראה הערה 5 של הר"א אפטוביצר שם. מהרי"ל (ע' ל"ט הוצ' תרי"ח) בשם אחרים, והוא מדגיש בפירוש השתנות המנהג: מה חרות שייך בזה, אדרבה דומה לחולה.

11 ש"ע או"ח תע"ב ז'.

12 הקדום ביותר (לר' יוסף טוב עלם) מובא בס' פרדס סוף סי' קל"ב. הסדר ע"פ רש"י המובא במחזור ויטרי ע' 281 מסודר ע"פ סימני קדש ורחץ, אבל כפה"נ נוספו שם הסימנים ממקור

קדש ורחץ. כרפס יחץ. מגיד רחץ. מוציא מצה.
 מרור כורך. שלחן עורך. צפון ברך. הלל נרצה.
 מחבר החרוז הוא, לפי דעת שד"ל, ר' שמואל מפלייזא (במאה הי"ג) שחיבר גם
 פירוש לקרובת ר' יוסף טוב עלם.³ יש להתפלל, ששלוש הכוסות האחרונות לא
 נזכרו כאן, וכנראה היה סידורן מובן מאליו.

קדש הקידוש מתאים למנהג הרגיל של המועדים; לפני הקידוש אין נטילת ידיים
 וגם מי שרגיל ליטול ידיו קודם הקידוש, צריך לדחות את הנטילה בליל
 הסדר מפני ההפסק הארוך.⁴ אין נוהגים לברך ברכה אחרונה על היין.⁵
ורחץ נטילת ידיים זו מתבססת על דין עתיק שכל שטיבולו במשקין צריך נטילת
 ידיים (פסחים דף קט"ו א'). הפוסקים החיו את המנהג בליל פסח, אמנם
 לזכר בלבד, ולכן לפי מנהגנו אין לברך על הנטילה.⁶ המנהג הנפוץ בכמה
 מדינות, שרק בעל הבית יטול ידיו, מוטעה; אולי לא הקפידו להטריח את
 כל המסובין לשם זכר גרידא.⁷

אחר. חרוז אחר (למהר"ם מרוטנבורג) מובא בהגהות מיימוניות לנוסח הגדה. אבודרהם מביא
 ששה חרוזים שונים, מהם הראשון קדש ורחץ, והאחרון בצורת גוטריקון: קנ"ך יהנ"ה. ממ"ך
 שמ"ה. חרוז אחר נמצא במחזור רומא משנת רמ"ה:

סדר השיר יהיה לכם ליל התקדש חג חפזון.

בורא קדש החייך ונטול ירק וטמון לחמא רזון.

ידך תוציא מצה מרור וכוון ושבע אפיק מזון.

חרוז שחובר ע"י מהרש"ל בתשובותיו סי' פ"ז—פ"ח. שיר מפורט (דודזון, אוצר ל 434),
 המתחיל: לבל ימוט נצח (מתוך סי' פסח מעובין) נדפס בהגדות אחדות, למשל וינא 1823
 (בית חורין) והוצאות אדלמן, קניגסברג ודנציג 1845.

¹ ע"פ תהלים סי' י' וק"ח י'. הגירסא "רחצה" הנמצאת בכמה הוצאות ע"פ שמות לי"ח, מוטעית.
² כדי להקל על הזכרון, צריך החרוז להיות משפט מובן מבחינה דקדוקית; אמנם הקונסטרוקציה
 מופרעת ע"י שינוי הגוף.

³ השוה גרוס, Gallia Judaica y' 480.

⁴ רמ"א או"ח רע"א י"ב. תע"ג א'.

⁵ הקידוש הוא פתיחת הסעודה, והמשך הסעודה הוא כוס שני. לכן כוס ראשון אינו גמר השתיה
 ואינו טעון ברכה אחרונה (ברכה מעין שלש). אם כן, היו צריכין לשתות את הכוס השני
 (וכן גם הרביעי) בלי ברכה לפניו; בכל זאת נוהגין אנחנו לברך לפני שתיית כוס שני ורביעי,
 והטעם לפי כמה פוסקים שכל כוס וכוס מצוה בפני עצמה היא (וזה אינו מתקבל כדי להצדיק
 את הברכה, מפני שקיום המצוה אינו תלוי בברכה, ולפי הכלל "ספק ברכה להקל" הברכה אסורה
 במקרה של ספק; ולזה מתנגד בעל חדושי אנשי שם למרדכי, סדר בקצרה, המביא הטעם הזה).
 יותר מתקבל טעם אחר, שמא הסיח דעתו מן השתיה ע"י הפסק אמירת ההגדה או ההלל, ושמא
 אסור לו עכשו ליהנות מהכוס בלי ברכה, וספק אסור לחומרא (חק יעקב א"ח תע"ד ב'). אין
 דומה למצב הזה בשום סעודה: מצב כזה יכול להיווצר רק ע"י שינוי הכוונה הראשונה (אם נמלך),
 וכאן אנחנו גורמים לזה שיווצר. בכל זאת מסכימים רוב הגאונים לסדור זה (ר' האי, ר' שריא,
 ר' עמרם, הרי"ף, הרמב"ם וכו'). לעומת זה טוען הרא"ש בתוקף שאין היסח הדעת ע"י
 ההגדה וההלל, והוא קובע את הברכה רק לכוס ראשון ושלישי (לפי זה פסקו הטור, ש"ע, וכן
 נוהגין הספרדים), ותלמידי רש"י (פרדס, מחזור ויטרי, תוס' פסחים ק"ג ב' ד"ה ר' אשי ברך,
 מהר"ם מרוטנבורג, מובא בהגהות מיימוניות, המנהיג, שבלי הלקט, ראבי"ה וכו') דורשים
 ברכה לפני כל כוס וכוס וברכה אחרונה על כוס ראשון, שלישי ורביעי.

⁶ רוב הפוסקים דורשים את הברכה (ביניהם הרי"ף, הרמב"ם, מחזור ויטרי, טור (לפי הרא"ש),
 לבסוף הגר"א (בלי שתתקבל); הדעה השניה (שלא לברך) נמצאת בסדר רע"ג, מהר"ם מרוטנבורג,
 תוס' פסחי קט"ו א' ד"ה כל שטבולו, לפי זה פסק ש"ע ומנהגנו.

⁷ לפי הטפסים העתיקים (מחזור ויטרי, סר"ע, ע"י ארחות חיים, כל בו) צריכים כל המסובין
 לטול ידיהם, והאבודרהם מזכיר את זה בפירוש. עיי' ג"כ סדר היום. המנהג שרק בעה"ב
 יטול ידיו, נתפשט בגרמניה והיה שם כבר במאה י"ז, הוא נזכר ע"י הפרופסור הנוצרי ריטאנגל
 בהגדה עם תרגום גרמני ורומי שהקדיש לנסיך הגדול, ואחריו בס' יוסף אומץ סי' תשמ"ה,
 ומאז זה נהוג בהוצאות ההגדה שהופיעו בגרמניה. מתנגד לזה רק בעל פירוש מסגרת השלחן
 לקצור ש"ע קי"ט ג'.

כרפס

אוכלים את הירק בטיבול בחומץ או מי מלח¹ ונוהגין לאכול ממנו פחות מכזית².

יחץ

בעל הבית בוצע את המצה האמצעית לשתיים ושומר את חציה לאפיקומן³. נוהגין לגנוז אותו בין כר לכסת, מסתמא, כדי שלא יאכל בטעות במשך הסעודה⁴.

מגיד

מגביהין את הקערה⁵ כדי להראות אותה לכל המסובין, ופותחין ב"הא לחמא". מזיגת כוס שני אצלנו לפני מה נשתנה⁶. בו בזמן מעבירין הקערה לקצה השולחן⁷ ומחזירין אותה אחרי השאלות. אומרים את כל ההגדה עד גאל ישראל. אין מברכין לפני אמירת ההלל⁸, מפני שמחלקין אותה לשנים (לפני הסעודה ואחריה). בסוף שותים כוס שני.

רחץ

נוטלין לידים כמו לפני כל סעודה, ומברכין. מוציא מצה מברכין ברכת המוציא על שתי מצות שלמות, "על אכילת מצה"⁹ על הפרוסה, ואוכלין המצה בלי תוספת דבר¹⁰.

מרור

מטבלין את המרור בחרוסת ואוכלין אותו. שמים חתיכת מרור בין שתי חתיכות המצה השלישית ואוכלים אותה בלי תוספת דבר¹¹. כך עושים לכבוד הלל הזקן לפי מנהגו, מפני שלעולם לא הכריעו בין הדעות בשאלת אכילת מצה ומרור ביחד או לחוד¹².

כורך

¹ לפי כמה ראשונים (ר' עמרם, רמב"ם, כל בו, מנהיג) בטבול בחרוסת, לפי מחזור ויטרי בחרוסת או מי מלח; חומץ או מי מלח מנהג קבוע מימי הרשב"ם, ורק התימנים נוהגים כמנהג הרמב"ם. ² אם אוכלים יותר, יש ספק, אם זה טעון ברכה אחרונה (בורא נפשות רבות), והגר"א דורש לאמרה במקרה זה. מקצת הפוסקים דורשים אכילת כזית לכתחילה, מפני שלאכילת פחות מכזית אין שם אכילה (למשל הרמב"ם) ומוותרים בכל זאת על ברכה אחרונה, מפני שאכילת המרור היא המשך כביכול לאכילת הכרפס. ברכת בפה"א שייכת, לפי דעת קצת הפוסקים, גם לאכילת המרור, לפי דעת אחרים (ביניהם הגר"א) המרור אינו טעון ברכה לפניו, מפני שהוא מן הדברים הבאים בתוך הסעודה ומחמת הסעודה.

³ לפי קצת הפוסקים אחת המצות (כן מ' ויטרי, שבלי הלקט, מנהיג) או העליונה (ראב"ן, מנהגי ר' אברהם קלויזנר, רוקח) ששמים אח"כ באמצע; העליונה ג"כ כשיש רק שתי מצות. בציעת המצה נקבעה לכאן כבר במ' ויטרי; סיבה לזה בס' כל בו. ר' עמרם והרמב"ם אינם מכירים מנהג זה, ולפי הרמב"ם בוצעין רק לפני האכילה. כנראה יש במנהג תמוה זה שארית המנהג הקדום, שלפיהו התחילו כאן לאכול.

⁴ אמנם יכול לצאת מזה דווקא ההפך, שהחתיכה תאבד, או ששוכחים להוציאה אחר הסעודה. וזה קרה פעם אפילו לרש"י (פרדס סוף קל"ב. מ' ויטרי ע' 286). עיי' ש"ע או"ח תע"ז.

⁵ לשם זה מסירים מן הקערה ביצה וזרוע, לפי דעת קצת הפוסקים (למשל ר' יוסף טוב עלם בקרובה לשבת הגדול), מה שאינו נחוץ לפי רוב הפוסקים (תוס' פסחים קט"ו ב' ד"ה למה עוקרין, מ' ויטרי, פרדס וכו').

⁶ כן לפי הרמב"ם ואחרים; במנהג הספרדים (לפי רע"ג) לפני הא לחמא. ⁷ רבים מוותרים על מנהג זה, לפי מגן אברהם תע"ג כ"ה, אבל הסרת הקערה עושה ודאי רושם כביר על ילדים. הקערה היא במקום השולחנות הקטנים שמהם היו אוכלים לפני, לפי הרמב"ם (והגר"א, ועיי' ג"כ מהרי"ל) מחזירין את השולחן או את הקערה רק באמירת משנת ר' גמליאל: פסח שהיו אבותינו אוכלין... וזה מסתבר; מנהגנו, להחזיר את הקערה תיכף, מתבאר עיי' העקרון לומר את כל ההידד על היצה וטור).

⁸ מנהגים שונים מזה נמצאים בכמה כ"י, ורשומים הם בטור או"ח תע"ג, תוס' ברכות דף י"ד א', הגהות מיימוניות. נהגו לברך שתי ברכות, "לקרא את ההלל" לפני הסעודה ו"לגמור את ההלל" אחריה.

⁹ רק בסדר רע"ג נוסח הברכה שונה הוא: לאכול המצה.

¹⁰ לפי פוסקים אחדים (ר' עמרם, רמב"ם, ולפי זה נוהגין התימנים) מטבלים אותה בחרוסת, לפי אחרים (טור וש"ע לפי הירושלמי) במלח.

¹¹ לפי רע"ג והרמב"ם בטבול בחרוסת (כן נוהגים התימנים).

¹² השוה זבחים דף ע"ט א'. פסחים קט"ו א', ושם נמצא כבר מנהג הכריכה אחרי האכילה הראשונה.

שולחן ערוך כאן אוכלים סעודת יום טוב.
 צפון אוכלים כזית מהמצה הצפונה לאפיקומן.
 ברכין מברכין ברכת המזון ושותים כוס שלישי.
 הלל גומרין את ההלל; בסוף אומרים הלל הגדול (תהלים קל"ו) ואומרים
 עליו ברכת השיר¹. אחר כך שותין כוס רביעי ואומרים אחריו ברכה
 אחרונה. ולפי מנהגנו אסור לשתות אחרי כוס רביעי, חוץ ממים.
 נרצה כאן נגמר הסדר. ונוהגין להמשיך קצת בשירים ופיוטים².
 בחוץ לארץ עושים את כל מעשה הסדר בשני הלילות הראשונים של פסח.

5. מנהגים מיוחדים

א. בכמה מדינות נוהג בעל הבית ללבוש לבנים לכבוד הסדר, היינו המלבוש
 הידוע בשמו הלועזי "קיטל" (במערב אירופה בשם זארגנס), ויש סיבות שונות
 לזה³; מתקבל שהקיטל הוא מלבוש כבוד של בעל הבית היהודי ומתאים לקדושת
 הסדר⁴.

ב. יש נוהגין לשים את הפרוסה, טרם ישמרוה לאפיקומן, צרורה על כתפם, וללכת
 כמה צעדים ולומר: זכר לאבותינו שיצאו ממצרים ומשארותם צרורות בשמלותם
 על שכמם⁵. המנהג אינו נפוץ ביותר.

ג. המנהג לאחוז הכוס ביד מ"והיא שעמדה" עד "והקב"ה מצילנו מידם" אינו
 רשום בהוצאות עתיקות וחסר גם בספרי מנהגי אשכנז. מוצאו מהאר"י ז"ל, והוא
 נכנס לכמה מנהגים, אף על פי שמפסיקים בזה את פתיחת המדרש במידה בלתי
 הגונה⁶.

ד. נוהגים להטיף טיפות יין מהכוס בהזכרת דם ואש ותמרות עשן, עשר מכות
 וקיצוריהן. ויש למנהג סיבה נסתרת⁷. בזמן האחרון ניסו לבאר את המנהג באופן
 מוסרי יותר ולתת לו מובן מתאים גם לרגש מודרני, כאילו ממעיטים את שמחת

¹ כבר בתלמוד יש חלוקי דעות, מהי ברכת השיר: נשמת או יהללך. דעת כמה ראשונים היא
 בעד יהללך, אע"פ שפירוש המקום בתלמוד אינו ברור כל כך (עיי' מהרש"א); כן פוסקים
 למשל ר' עמרם, הרי"ף, הרמב"ם, מנהיג, וזה אחר הלל מצרי. ההלל הגדול נאמר, לפי פוסקים
 ראשונים, רק כשרוצה לשתות כוס חמישי; ועליו אומרים נשמת (ע' רע"ג), אבל אפילו הקף
 ההלל הגדול אינו קבוע (במחזור רומא תהלים קל"ו וקל"ז). לפי כמה פוסקים יש חופש גמור
 בענין שתיית כוס חמישי (למשל הרי"ף, הרמב"ם, רע"ג, וכן המנהג במחזור רומא ורומניא
 ובמנהג תימן); אחרים התיירו אותו רק לחולה או איסטניס (למשל ר' יוסף טוב עלם בקרובה
 לשבת הגדול, ומרדכי ב"סדר"). במנהג אשכנז נוהגים לומר יהללך בלי חתימה, אח"כ ההלל
 הגדול ונשמת; הספרדים משמיטים יהללך תחילה ואומרים אותו בסוף נשמת. הגר"א הכריע
 לטובת נשמת ולא אמר יהללך כלל, וזה מסתבר.

² בכמה הוצאות מקום הפיוטים הראשונים הוא לפני כוס רביעי, ודאי נגד התכנית הפשוטה,
 אבל מנהג כזה כבר היה במאות י"ד וט"ו. נכון יותר לאמרם כולם אחרי גמר הסדר.

³ עיין הגהות מיימוניות הל' שבת ל' ב'; לפי דעתו הקיטל הוא מלבוש חגיגי לחגים, ובאותו
 הזמן ימעיטו קצת את השמחה במחשבה ליום המיתה. מהר"ל מפראג רואה בו זכר לעבודת
 הכהן הגדול. לפי הר"א אפסוביצר ("הארץ" י"ד ניסן ת"ש ע' 11) לובשים לבנים לכבוד אליהו
 הנביא.

⁴ ע' ברלינר, Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter, 1900 ע' 68 והלאה. 131.
⁵ למשל יעב"ץ בשם אביו.

⁶ המנהג חסר במנהגי ר"א קלוזנר, ר' אייזיק טירנוי, ועוד בס' יוסף אומץ תשנ"ו, ומובא, לפי
 השל"ה, בשלחן ערוך הרב תע"ג מ"ד.

⁷ השוה מהרי"ל ודרכי משה טור או"ח תע"ג, י"ח. הביאורים המובאים שם הם ביאורי מקובלים,
 גם בנוגע למספר הכללי של ט"ז הזיות. פירושים אחרים אצל לוינסון, מקורי המנהגים, ברלין
 תר"ו, ע' 73. חוקרי השואת הדתות רואים במנהג זה כעין נסוך נסך להסרת הקללה, וזוהי מחשבה
 רחוקה מרוח היהדות המסורתית.

החג דרך סמל מתוך מחשבה על מפלת מצרים, על סמך הפסוק: בנפל אויבך אל תשמח¹.

ה. מנהג הרמת הכוס מן "לפיכך" עד "גאל ישראל" מובן². בקצת ההוצאות מסתפקים בהרמת הכוס רק בפיסקה "לפיכך" ובברכת הגאולה.

ו. המנהג לפתוח את הדלת באמירת "שפוך חמתך" תלוי לפי מפרשי ההגדה בעקרון, שאין צורך לסגור את הדלת בליל שימורים. באמת המנהג שלא לסגור הלילה את הדלת עתיק הוא מאד, אמנם הקשר בין מנהג זה לתקות הגאולה הסופית מאוחר הוא³. מתקבלת המחשבה, שבתקופות של רדיפות הלכו לראות, אם אין מסור או רודף עומד על יד הדלת⁴.

ז. בקשר למנהג זה יש מנהג אחר (שחסר בכמה הוצאות): למזוג כוס מיוחד לאלוהו הנביא כהזמנה בשבילו, מפני שמחכים לבואו בליל זה. מתקבל על הדעת לתלות מנהג זה בכוס החמישי המפורסם ששאלת שתייתו היתה מוטלת בספק; אם העמידו המלומדים את הכוס הזה על השולחן בלי לשותות אותו בשל הספק, הרי שניתן לפנטסיה העממית לבארו באופן אחר⁵.

ח. מנהג עממי הוא, שהילדים יסירו (יגנבו) את האפיקומן בזמן שהוא טמון תחת הכר ולא יחזירו אותו עד שיבטיחו להם מתנה. יסוד המנהג הוא כנראה מאמר התלמוד פסחים דף ק"ט א' חוטפין מצה בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא יישנו, שפירושו אינו ברור⁶. המנהג הקדום מובן מעצמו מתוך שאיפה טבעית למצוא שעשוע לילדים כדי שלא יירדמו דווקא בלילה הזה.

6. על נוסח ההגדה ופירושה

הטכסט נשמר במספר גדול מאד של כתבי יד, שברובם אינם ידועים כל צרכם. עד כאן אין לנו הוצאה ביקורתית של הספר; במנהגים השונים ישנם שינויי נוסחאות במידה מועטת. גם ההוצאה הנוכחית אינה עוסקת בבקורת הטכסט, אלא משתדלת למסור לקורא את הנוסח לפי מנהגי אשכנז—פולין וספרד⁷. פירוש הספר הקטן, הגורם קושי ידוע בכמה מחלקיו, העסיק את המלומדים, וביניהם גדולים ביותר, החל מן המאה הי"ב⁸; שיטת הפירוש היתה אגדתית, בחלק

¹ כן פירש ר"ש הירש, וכן בנעט Der Sederabend ע' 28.

² טור לפי הגה' מיימוני' לנוסח הגדה ג' והאגור.

³ המנהג נמצא כבר אצל ר' נסים גאון, השוה לוי, Pessachabend ע' 21. ועיי' ג"כ מנהיג, מהרי"ל; הגאולה הסופית בדרכי משה טור ת"פ, ע"פ מהרי"ו.

⁴ שטיינשניידר אצל לנדסהוט, מגיד מראשיות ע' xxx הערה 21. קסל, הגדה של פסח ע' 21.

⁵ המנהג רשום בפעם הראשונה בחק יעקב או"ח ת"פ ו', ז"א מאוחר מאד, כמנהג "מדינות אלו", בקשר לר"ה דף י"א ב' בניסן נגאלו ובניסן עתידין להגאל (והשוה ג"כ מכילתא בא סוף י"ד). אפטוביצר, הארץ י"ד ניסן ת"ש, ע' 11, מקשר את המנהג עם פרקי דר"א כ"ט, שמות רבה י"ט ה' ומשער, שלכתחילה העמידו כיסא לאלוהו הנביא כמו בברית מילה, ועיי' טעות ראו אח"כ את כיסא של אלוהו ככסא. (כוס) של אלוהו. הביאור הזה מלא חכמה, אבל אינו משביע את רצוננו, כי קשה לקבל טעות סופר כגורם למנהג. ואין קשר בשום מקום בין כוס ובין אלוהו הנביא. לכן אני מסכים לביאורו של הגר"א (ס' דברי אלוהו, וילנא 1927, פ' וארא), שנהגו המלומדים להעמיד את הכוס "עד שיבוא אלוהו" — ביטוי רגיל בבעיות שלא הכריעו עליהן — ואח"כ ביאר המון העם לעצמו את כוסו של אלוהו לפי טעמו.

⁶ ע' ג"כ תוספתא פסחים י' ט'. ועיי' ג"כ רמב"ם חו"מ ז' ג' והראב"ד שם.

⁷ ויש להעיר כי הספרדים גורסין ריבי במקום רבי; שינוי זה הושמט כאן בכלל.

⁸ כבר במחזור ויטרי ובס' האורה, שיצאו שניהם מתלמידי רש"י, נמצא "פירוש ההגדה". פירושים נוספים ידועים: מיוחס לרשב"ם, מאת ריטב"א, רשב"ץ, אברבנאל, בעל שבלי הלקט, ארחות חיים (משם כל בו) אבודרהם, בעל מעשי ה', מהר"ל מפראג, משה אלשיך, בעל השל"ה.

הפירושים גם על פי הנסתר. פרשנות הספר היתה משועבדת תחילה לטכסט, אך במשך הזמן נטלה לעצמה חרות ידועה, והפירושים נתנו לקוראים חומר רב לשיחות ממושכות בליל הסדר, מתוך הסתמכות רצינית פחות או יותר על הטכסט. רק האבודרהם יוצא מן הכלל הזה במובן מה, והוא "מפרש" באמת כמה מחלקי הטכסט לפי שיטתו.

רק בזמן האחרון נכתבו כמה ביאורים אמיתיים או הקדמות הגונות. מאת ה. אדלמן, קניגסברג ודנציג תר"ה.

" א. ל. לנדסהוט בהקדמה "מגיד מראשית" להגדה של פסח, ברלין (תרט"ו).

" ד. קסל, ברלין 1888 ועוד.

" מ. פרידמן ("מאיר עין" על סדר והגדה של פסח), וינה תרנ"ה.

" י"ד אייזנשטיין (אוצר פירושים וציורים אל הגדה ש"פ) ניו-יורק 1920.

" ש. קנעביל, וינה תרפ"ג.

" ח. א. קפלן, ורשה 1824.

" ס. רות, לונדון 1934.

והם שהביאו לי תועלת בהכנת מהדורתי עם פירוש גרמני, ברלין 1936 (דפוס שני 1937), ובהכנת מהדורה דגן. תועלת מרובה הביאו לי גם ספרו של בנעט Der Sederabend, ברלין 1904, ושל י. לוי Ein Vortrag über das Ritual des Pessachabends, ברסלוי 1904, ומאמרי אלבוגן ושפאניר באנציקלופדיות.

נוסח ההגדה ניתן כאן ע"פ המהדורות הנהוגות, בתיקונים קלים ע"פ הגר"א או מקורות עתיקים. הכנסתי בסוגרים מה שאינו שייך למקור או מה שנוסף, לפי ביאורי, במשך הדורות, אע"פ שנקבע המנהג לאמרו; מלבד זאת, בכמה מקומות, גם מה שאינו אחיד בכל המנהגים.

יעב"ץ, הגר"א, ר' יעקב מליסא, בעל חתם סופר, חיד"א. אוסף עשרה פירושים קלאסיים תמצא בהוצאת אייזנשטיין, ניו-יורק 1920.

ביבליוגרפיה של ההוצאות: S. Wiener, Bibliographie der Oster-Haggadah, St. Petersburg 1902 מילואים לזה רשמו א. יערי, א. דוקר, י. ריבקינד, ב. שמחת בקרית ספר כרך ו' ז' ח' י"ב י"ג.

הָא לַחֲמַא עֲנִיא דִּי אֲכָלוּ אֲבֵה־תֵּנָא בְּאַרְעָא דְּמִצְרַיִם. כָּל דְּכַפִּין יִיתִי וַיִּכְלִי. כָּל דְּצָרִיךְ יִיתִי וַיִּפְסַח (נ"א וַיִּפְסַח). הַשְׁתָּא הָכָא. לִשְׁנָה הַבָּאָה (נ"א לִשְׁתָּא דַּאֲתִיָּא) בְּאַרְעָא דִּישְׂרָאֵל. הַשְׁתָּא (הַסְפָּרַדִּים מוֹסִיפִים הָכָא) עַבְדֵּי. לִשְׁנָה הַבָּאָה (נ"א לִשְׁתָּא דַּאֲתִיָּא) (בְּאַרְעָא דִּישְׂרָאֵל) בְּנֵי חוּרִין:

הפתיחה הארמית

פסקה זאת חוברה — לפי סגנונה ותכנה — זמן מה אחרי חורבן הבית השני¹. הזמנה כזאת ראויה היתה להאמר לפני הקידוש, כדי שגם העניים המוזמנים יצאו ידי חובתם בארבע כוסות². כפי הנראה לא הועתק הקידוש בטופסי ההגדה העתיקים, ועל ידי זה העברה הפסקה הנה כפתיחת נוסח גוף ההגדה.

הָא לַחֲמַא עֲנִיא, הנה הלחם הדל שאכלו אבותינו בארץ מצרים'. הָא = הנה בארמית³. לַחֲמַא עֲנִיא תרגום (לאו דוקא מלולי) של, לחם עני' (ת"י דברים ט"ז ג'), והבנתו, לחם דל' (לעומת, מצה עשירה', פסחים ל"ה א'). בְּאַרְעָא דְּמִצְרַיִם ביציאתם (ולא כמפרשים ע"פ דברים ט"ז ג' שהמצרים האכילו להם מצה כבר בזמן עבדותם).

כָּל דְּכַפִּין 'כל רעב יבא ויאכל, כל נצרך יבא ויחוג את הפסח'. הזמנות כאלה ידועות לנו כבר מתקופת התלמוד. ר' הונא (שחי במאה הג') היה נוהג לפני כל סעודה לפתוח את הדלת ולומר: כל מאן דצריך ליתי וליכול (תענית כ' ב'). ור' מתתיהו גאון (שחי במאה הט') כותב על מנהגנו זה: מה שנהגו לומר כל דכפין ייתי ויכול, כך היה מנהג אבות שהיו מגביהין שולחנותיהם ולא היו סוגרין דלתותיהם והיו אומרים ככה, כדי שיבואו ישראל העניים שכניהם לאכול (לויך, אוה"ג ג', 112 סי' שד).

הַשְׁתָּא הָכָא, בשנה הזאת כאן, לִשְׁנָה הַבָּאָה בארץ ישראל. בשנה הזאת עבדים, לִשְׁנָה הַבָּאָה בני חורין'. כנראה אין קשר בין המשפט הזה למשפט הקודם לו, ואין לחשוב שחוברו ביחד, כי הזמנת העניים ענין בפני עצמו הוא. יש לשער שהתחילו את הסדר במלים, הַשְׁתָּא הָכָא... עד: בני חורין', כמו שנוהגים לסיים את הסדר באותה התפלה: לִשְׁנָה הַבָּאָה בירושלים (הבנויה)', ודווקא בלילי פסח ראו צורך להדגיש את התקוה הנושנה לשוב לארץ ולחזור לעצמאות מדינית: כי החודש ניסן נקבע לגאולה שבו נגאלו ישראל ממצרים ובו עתידין להגאל (שמות רבה ט"ו י"א). כך סדר העניינים בסידור רס"ג⁴. רק אחרי הקריאה הזאת היה מקום להכריז הזמנה לעניים. סדר המשפטים נשתנה איפוא בזמן מאוחר יותר.

¹ עיין צונץ 133 Gottesdienstliche Vorträge. המלים העבריות הנמצאות בו כפי נוסח רוב המנהגים, כמו בנוסח הקדיש וב"כל גוריי", לקוחות אולי מתוך נוסח עברי. נוסח ארמי נקי של הפסקא שלנו נשמר במחזורי רומא ורומניא: לשתא דאתיא, ובסידור רס"ג: לישנא (= לשנה הבאה) ע' אפשטין 9,268 Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft.

² כבר העיר על זה י. לוי, Pessachabend ע' 11.

³ בהגדה עתיקה ג"ש וו, 257 (לויך אוה"ג ג' 154) הגירסא: האי (= זהו).

⁴ שם חסר, הא לחמא' עד, בארעא דמצרים'.

מה-נִשְׁתַּנָּה הַלֵּילָה הַזֶּה מִכָּל-
 הַלֵּילוֹת. שֶׁבְּכָל-הַלֵּילוֹת אָנוּ
 אוֹכְלִין חֲמֵץ וּמֶצֶה. הַלֵּילָה הַזֶּה
 כָּלוּ מֶצֶה: שֶׁבְּכָל-הַלֵּילוֹת אָנוּ
 אוֹכְלִין שָׂאֵר יִרְקוֹת. הַלֵּילָה הַזֶּה
 מְרֹר: שֶׁבְּכָל-הַלֵּילוֹת אֵין אָנוּ
 מִטְבִּילִין אֶפְלוֹ פַּעַם אַחַת. הַלֵּילָה
 הַזֶּה שְׁתֵּי פַעַמִּים: שֶׁבְּכָל-הַלֵּילוֹת
 אָנוּ אוֹכְלִין בֵּין יוֹשְׁבֵין וּבֵין מְסֻבִּין.
 הַלֵּילָה הַזֶּה כָּלָנוּ מְסֻבִּין:

מה-נִשְׁתַּנָּה הַלֵּילָה הַזֶּה מִכָּל-
 הַלֵּילוֹת. שֶׁבְּכָל-הַלֵּילוֹת אֵין אָנוּ
 מִטְבִּילִין אֶפְלוֹ פַּעַם אַחַת הַלֵּילָה
 הַזֶּה שְׁתֵּי פַעַמִּים: שֶׁבְּכָל הַלֵּילוֹת
 אָנוּ אוֹכְלִין חֲמֵץ אוּ מֶצֶה וְהַלֵּילָה
 הַזֶּה כָּלוּ מֶצֶה. שֶׁבְּכָל הַלֵּילוֹת
 אָנוּ אוֹכְלִין שָׂאֵר יִרְקוֹת וְהַלֵּילָה
 הַזֶּה מְרֹר: שֶׁבְּכָל הַלֵּילוֹת אָנוּ
 אוֹכְלִין וְשׁוֹתִין בֵּין יוֹשְׁבֵין וּבֵין
 מְסֻבִּין וְהַלֵּילָה הַזֶּה כָּלָנוּ מְסֻבִּין:

השאלות

בד' השאלות — ביתר דיוק: שאלה אחת בארבעה נימוקים — חלו במשך הדורות שינויים אחדים. הבנת כל הענין תלויה בכלל במנהג הקדום לאכול את הסעודה תחילה ולסדר את ההגדה אחריה, כי רק אז היה מקום לתמהון הבן או הזדמנות לעורר את תמהונו על שלושה שינויים בולטים: א) שטבלו חסא פעמיים, לפני הסעודה ובתוך הסעודה, ולא פעם אחת כנהוג; ב) שאכלו לחם רק מצה; ג) שאכלו בשר רק צלי. כך היתה צורת השאלות הקדומה שבמשנה והיא הכילה רק שלושה משפטים. כמובן הושמט המשפט האחרון אחרי שבטל הקרבן.

בתקופה מאוחרת יותר, כשהעבירו את ההגדה ממקומה ואמרוה לפני הסעודה, לא היה כל יסוד לשאלות; בכל זאת המשיכו לאמרן לפי המנהג הקדום. כפי הנראה נשתנו בינתיים מנהגי הסעודה בא"י, והירקות באו יחד עם הסעודה העיקרית ולא לפני (כך מבוארת השאלה בירוש' פסחים י' ג' (ל"ז ד') ע"י בר קפרא: שבכל הלילות אנו מטבלין אותו עם הפת וכאן אנו מטבלין אותו בפני עצמו), ובבבל לא נהגו בכלל לטבל ירקות לפני הסעודה. אמנם בלילי פסח שמרו על המנהג הקדום על פי סדר המשנה כדי לעורר את לבם של הילדים (לעשות היכרא לתינוקות, פסחים קי"ד ב'), ולשם זה השתדלו לבחור דווקא בירקות אחרים. לפי זה שינו את המשפט הראשון: שבכל הלילות אין אנו מטבלין אפילו פעם אחת, הלילה הזה שתי פעמים. ומכיון שבנוסח זה לא נזכר המרור בפירוש, הוסיפו (בבבל?) עוד משפט: שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות, הלילה הזה מרור. המשפט האחרון על ההסבה נוסף בזמן מאוחר יותר. ברוב המנהגים מתחילין ב"אין אנו מטבלין" בהתאם למשנה; ואם שינוי סדר הנימוקים במנהג אשכנז וצרפת לא נגרם ע"י טעות סופר, הוא נערך בכוונה, כדי להבליט את המצוה העיקרית.

נוסח השאלות בצורתן המקובלת משמש רק כטופס, והיתה אפשרות לשאול במקומן שאלות אחרות (פסחים קט"ו ב'. קט"ז ב'). לפי מנהגנו מטילים את תפקיד השאלות על הצעיר שבמשפחה, אבל לא תמיד נהגו כך: לפי הרמב"ם (הל' חו"מ ח' ב') בעל

עֲבָדִים הָיִינוּ לַפֶּרֶעַה בְּמִצְרַיִם וַיּוֹצִיאֵנוּ יְיָ אֱלֹהֵינוּ מִשָּׁם בְּיַד חֲזָקָה
וּבְזִרְעַ נְטוּיָהּ. וְאֵלּוּ לֹא הוֹצִיא הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת אֲבוֹתֵינוּ מִמִּצְרַיִם
הָרִי (מ"ס עֲדִיין) אָנוּ וּבְנֵינוּ וּבְנֵי בְנֵינוּ מִשְׁעָבָדִים הָיִינוּ לַפֶּרֶעַה
בְּמִצְרַיִם. וְאֵפִלוּ כָלָנוּ חֲכָמִים כָּלָנוּ נְבוֹנִים (כָּלָנוּ זִקְנִים) כָּלָנוּ
יּוֹדְעִים אֶת הַתּוֹרָה. מִצְוָה עָלֵינוּ לְסַפֵּר בִּיצִיאַת מִצְרַיִם. וְכָל הַמִּרְכָּה
לְסַפֵּר בִּיצִיאַת מִצְרַיִם הָרִי זֶה מִשְׁבַּח:

הבית עצמו צריך לשאול¹, ותלמידי רש"י מכריחים אותו לפחות לבאר את השאלות
בשפה מובנת לכל המסובין².

מה נשתנה לביטוי עצמו (פחות רגיל מ"מה בין" כמו במשנה אבות
ה' י"ט. מגילה א' ד') השוה כלים י"ז י"ד: מה נשתנה כנף העוז מכל הכנפים.
קדושין דף כ"ב ב': מה נשתנה און מכל אברים שבגוף. מה נשתנה דלת ומזוזה
מכל הכלים שבבית. מזמן מאוחר תדב"א פ' ט"ז ע' 82 (פרידמן): ומה נשתנה ישעיהו
בן אמוץ מכל הנביאים; ובלי השוואה פ' י' ע' 49 (פרידמן): ומה נשתנה עמרי שר
צבא מלך ישראל, ומשמעו: באיזו בחינה הוא מצטיין. חמץ ומצה כמו חמץ או
מצה (וכ"ה נוסח הספרדים). כרצוננו. כידוע המצה שאפייתה פשוטה ומהירה, נהוגה
תמיד, גם אצל נכרים, בארצות המזרח. שאר ירקות כמו כל מיני ירקות, מלבד
המרורים. לפי ההגיון, שאר צריך לבוא אחרי הזכרת המושג שכנגדו, אבל
לפעמים הסדר דומה למקום הזה, כמו במש' שקלים ח' א': בשאר ימות השנה...
ובשעת הרגל... שתי פעמים היינו בכרפס ומרור. יושבין בקומה זקופה, מסבין
שטוחים במטות כדרך בני חורין בימי הקדמונים; רק עבדים אכלו, יושבין בתקופות
הנ"ל. בלילי פסח נשארה מצות ההסבה גם אחרי מנהגי הסעודה כמו שביארנו.

התשובה

עבדים היינו לפי מנהגו של שמואל ור' נחמן (פסחי' קט"ו א'), והוא פסוק
דברים ו' כ"א בשינויים קלים בעירוב פסוק אחר כמו כ"ו ח'. כנראה לא דייקו
במיוחד בציטוט הזה. משועבדים היינו ר"ל בלי יציאת מצרים היו כל תולדות
ישראל שונות לגמרי. סגנון הפיסקה מתאים למי שרואה את עצמו כאילו הוא יצא
ממצרים³ ואין להקפיד על המלה 'לפרעה' אף אם אינה מתאימה ביותר. — כאן
חסר המשפט המקשר: לפיכך מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים⁴. ואפילו (לו היינו)
כלנו חכמים... נבונים... יודעים את התורה על פי שלושת הביטויים הקבועים
בספרות החכמה העתיקה, חכמה בינה דעת (משלי ד' ה'. ט"ו ב' וז'. י"ח ט"ו)⁵.

¹ ואומר הקורא. אבל עי' גם הל' חו"מ ז' ג' כדי שישאלו הבנים ויאמרו מה נשתנה. אם הגירסא
איננה משובשת, נראה שישאלו הבנים לפי תומם והוא אחר כך בצורה מסודרת. כבר הרס"ג
מכיר את המנהג שישאל תינוק ברדעת.

² עיין פרדס קל"ג ואומר עליו הגדה שהוא הא לחמא עניא ומה נשתנה ויחזירם בלעז ע' ג"כ
מחזור ויטרי ע' 295.

³ הרס"ג בסידורו ממשיך דווקא כאן: ולא את אבותינו בלבד גאל הקב"ה אלא אף אותנו גאל
שנ' ואותנו הוציא משם (הצעת רבא פסחים קט"ז ב', עיין להלן ע' 47).

⁴ כ"ה בהגדה עתיקה ג"ש 257 || (= לוין, אוצר הגאונים ג' 155) ובמחזור רומניא.
⁵ כלנו זקנים' הוספה מאוחרת היא וחסרה ברוב המנהגים, וזה בולט עוד יותר מתוך גירסת
ההגדה הנ"ל: ואפילו כלנו חכמי כלנו נבונים כלנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת
מצרים ואפילו כלנו זקנים כלנו ישישים כלנו יודעים את התורה וכו'.